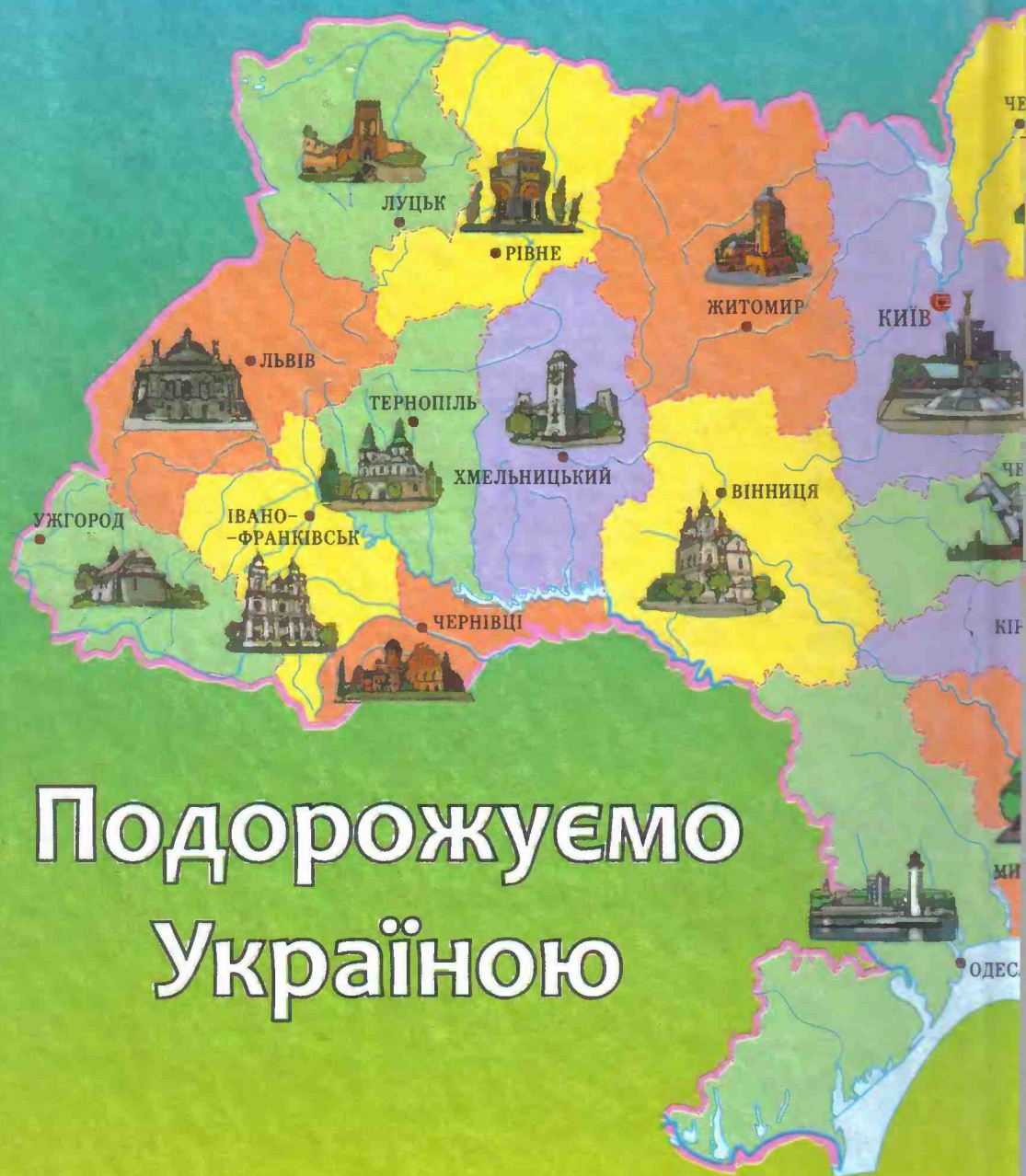

Н. М. Бібік

Я у світі

Подорожуємо Україною

ЧЕРНІГІВ

СУМИ

ПОЛТАВА

ХАРКІВ

ЧЕРКАСИ

КІРОВОГРАД

ДНІПРОПЕТРОВСЬК

ЗАПОРІЖЖЯ

ДОНЕЦЬК

ЛУГАНСЬК

МИКОЛАІВ

ХЕРСОН

ОДЕСА

СІМФЕРОПЛЬ

Н. М. БІБІК

Я У СВІТІ

3 КЛАС

Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів

**Рекомендовано
Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України**

**Харків
Видавнича група
«Основа»
2013**

УДК [373.31:30](075)

ББК 60я71

Б 59

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України
від 07.02.2012 р. № 118)

Підручник виданий за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експертизу здійснював
Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України

Умовні позначення:

запитання
і завдання

практичне
завдання

працюємо
разом

виконай
з батьками

Бібік Н. М.

Б 59 Я у світі. 3 клас : підруч. для загальноосвіт. навч. закл. / Н. М. Бібік. — Х. : Вид. група «Основа», 2013. — 160 с. : іл.

ISBN 978-617-00-1889-2

УДК [373.31:30](075)

ББК 60я71

Навчальне видання

БІБІК Надія Михайлівна

Я У СВІТІ. 3 клас

Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів

Фаховий редактор *Г. В. Троцько*

Редактор *Ю. Є. Бардакова*

Технічний редактор *О. В. Лебедєва*

Коректор *О. М. Журенко*

Підписано до друку 30.09.2013. Формат 70х90/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Шкільна. Ум. друк. арк. 11,67. Наклад 210 266 прим. Зам. № 13-10-0725.

ТОВ «Видавнича група "Основа"». 61001, м. Харків, вул. Плеханівська, 66.

Тел. (057) 731-96-33. E-mail: office@osnova.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2911 від 25.07.2007 р.

Віддруковано ТОВ «ПЕТ». Св. ДК № 4526 від 18.04.2013 р.

61024, м. Харків, вул. Ольмінського, 17

© Бібік Н. М., 2013

© Ширяєв Д. В., Алімова Н. В., ілюстрації, 2013

© ТОВ «Видавнича група "Основа"», 2013

ISBN 978-617-00-1889-2

ЮНИЙ ДРУЖЕ!

Ти тримаєш у руках підручник, який допоможе відшукати відповіді на безліч запитань. Хто я в цьому світі? Яка країна Україна? Як стати успішним учнем, умілим, працьовитим? А ще культурним у своїй родині, шанованим серед своїх друзів, законослухняним громадянином у державі?

Недаремно цей підручник так і називається — «Я у світі». Адже світ — це все, що тебе оточує: твої рідні, друзі, школа, твоє місто і країна. Це суспільство з правилами й законами, яких слід дотримуватися, щоб не постраждати самому і не заподіяти шкоди іншим. Це не лише сучасне, але й минуле твоєї родини і нашої країни. Це історія винаходів та відкриттів людства, життя видатних людей.

Тож поспішаймо досліджувати цей загадковий світ!

Автор

* * *

Лиш людина мудрість має,
світ любов'ю здобуває,
розумінням, і умінням,
і бажанням, і волінням.
Будьмо сильними у світі,
України мудрі діти,
бережим свій світ чудовий,
свою пісню, своє слово,
а земля усім віддячить,
хто у світі не ледачий!

Марія Чумарна

ЛЮДИНА

ЛЮДИНА — ЧАСТИНА ПРИРОДИ. ЛЮДИНА — ЧАСТИНА СУСПІЛЬСТВА

Мабуть, ти знаєш історію, написану англійським письменником Редьярдом Кіплінгом, про пригоди сміливого індійського хлопчика Мауглі. Із самого дитинства Мауглі виховували вовки у своїй зграї. Це дуже цікава й повчальна казка. У її основу покладено справжню подію.

Здавна відомі випадки, коли діти потрапляли до лісу, у джунглі, і їх виховували дикі тварини. Інколи, через роки, таких дітей знаходили.

І що ж виявлялось? На жаль, діти, які жили серед диких звірів, теж ставали дикими. І нічого людського в них майже не залишалося: вони не вміли розмовляти, мислити, працювати.

Чому? Тому, що людина не може стати справжньою людиною, якщо не живе серед подібних до себе.

Щоб народжений людиною став нею, йому необхідне суспільство.

Без спілкування з людьми (спочатку найближчими: мамою, татом, бабусею, дідусем, сестричками, братиками; потім — із друзями, дорослими), без належного виховання й навчання людське дитинча виростає маленьким звірятком.

На земній кулі є дві життєві основи — **природа і суспільство.**

Рослини, тварини, гори, повітря, вода — це природа. І сама людина — її частинка.

А всі люди разом — це і є суспільство. За допомогою суспільства, у праці людина розвинула свій мозок, своє мовлення. Вона навчилася співчувати, плакати, радіти, мріяти, набула здатності до творчості.

Водночас у людини лишилося багато природного: потреба в їжі, повітрі, теплі, продовженні роду...

Суспільство досягає найвищого розвитку, коли складається з освічених і культурних людей, які прагнуть робити добро іншим, розвивають свою країну і себе особисто.

За Анатолієм Нікітіним

Запам'ятай! Людина належить до природи. Людина належить до суспільства.

Глумачний словничок

Суспільство — об'єднання людей, які взаємодіють, залежать одне від одного.

1. Розкажи, що є в людині від природи.
2. Які вміння вирізняють людину з-поміж інших мешканців Землі?
3. Знайди в тексті відповіді на запитання: що робить людину людиною? Що відрізняє людину від тварин?

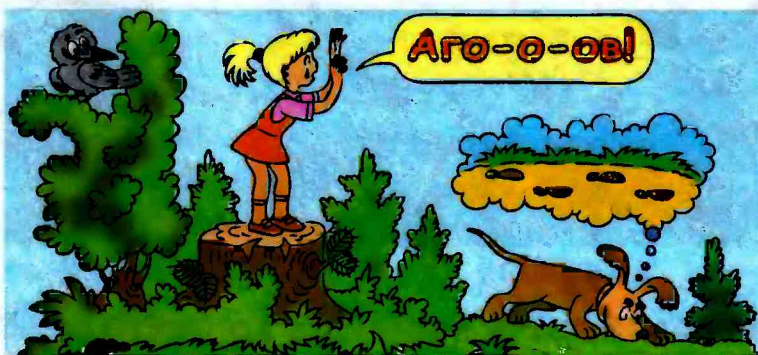

Уявіть подані ситуації. Обговоріть, як будуть поводитися тварина; людина.

- Мавпеняті і дитині дали конструктор.

- Цуценя й дитина загубилися в парку.

- Кошеня й дитина натрапили на перекинуту шпаківню.

ШКОЛА ВЧИТЬ, ЯК НА СВІТІ ЖИТЬ

...Ось ти крокуєш до школи. Вона стала для тебе такою рідною, як і батьківський дім. Тут ти не лише вчишся читати, писати, розв'язувати задачі, а й вправляєшся в умінні бути культурним, працьовитим.

А ще дружити, переборювати лінощі й байдужість...

1. Продовж розповідь про користь навчання.
2. Назви професії людей, які зайняті твоєю освітою.
3. Назви професії людей, які тебе навчають, але не працюють у школі.

ІСТОРІЯ ШКОЛИ

Перші школи були створені в Стародавній Греції. Відвідувати їх могли лише хлопчики.

Спочатку хлопчики ходили до школи, у якій училися читати, писати й лічити. Із цієї школи вони переходили до іншої, де навчалися співів, музики, поезії.

Завершувалося навчання в спеціальній школі, яка готувала майбутніх воїнів. Тут хлопці загартовувались, училися володіти різними видами тогочасної зброї.

На наших землях школи з'явилися тисячу років тому. І були вони на початку дуже схожими на давньогрецькі.

Школи грамоти відкривали при церквах. У них навчали дітей бояр, купців, заможних ремісників. Учителями тут були служителі церкви.

Церковні школи давали початкову освіту та релігійне виховання. Зміст освіти зводився до навчання дітей читання, письма, церковного співу, християнської моралі.

У Києво-Печерському монастирі також було відкрито школу. З її стін виходили видатні діячі давньоруської культури.

Завдяки школі Києво-Печерський монастир став центром літописання. Він постачав книжками

всю Київську Русь. До наших днів дійшла слава про бібліотеку, яку заснував у ті часи князь Ярослав Мудрий.

Глумачний словничок

Бо́ярин — великий землевласник, що належав до князівського двору.

Купе́ць — особа, яка займалася приватною торгівлею.

Ремісник — особа, яка володіє яким-небудь ремеслом і виготовляє ручним способом вироби на продаж та на замовлення.

Мора́ль — норми і принципи поведінки людей.

1. Хто навчався в школах Стародавньої Греції? 2. Як ти вважаєш, чому в Давній Русі в школах навчалися діти тільки заможних людей?

Порівняйте предмети, що є у вашому розкладі, з тими, які вивчали діти в давньогрецькій та церковній школах.

Чи знаєш ти?

Першу в Європі школу для дівчат було організовано в Києві. Одна з найперших вихованок цієї школи, дочка Ярослава Мудрого Анна, майбутня королева Франції, була високоосвіченою. А ось її наречений Генріх I, французький король, замість підпису ставив хрестик — він був неписьменним.

НАЙСИЛЬНІША ЗБРОЯ

...Як розповідають легенди, малою князівна Анна Ярославна мала сміливу вдачу і відзначалася допитливістю. Водночас вона була гордовитою і примхливою. Цієї риси дівчина позбулася після одного випадку.

Анна вже не раз бувала на полюванні, тож добре знала, як треба поводитися в лісі. Цього разу, усупереч пересторогам слуг і вчителя-ченця, князівна вирушила на полювання сама.

Опинившись у лісовій хащі, дівчина анітрохи не злякалася. Побачивши попереду струмок, вона прив'язала коня до дерева і пішла напитися води. Піднявши голову, побачила велетенського ведмеда, що насувався прямо на неї.

Анна швидко натягла тятиву лука і стала чекати. Вона знала: ведмідь, наблизившись до людини, зводиться на задні лапи, щоб накинутися на здобич і розчавити її. У цю мить потрібно вцілити стрілою прямо звіру в серце.

«А що, коли ведмідь не зведеться на задні лапи? — промайнула думка. — Я не така вже й велика перешкода для нього. Ведмідь підводиться на задні лапи, коли бачить перешкоду, вищу за себе. Так, я вища за простих людей, бо я князівна, та хіба знає про це ведмідь?»

Анну охопив невимовний жах.

І ось ведмідь став зводитися на задні лапи. Дівчина заплющила очі й пустила стрілу.

Заревівши, ведмідь повалився на бік. У серці звіра стирчали дві стріли. Анна озирнулася. За її спиною стояв і всміхався її брат Всеволод.

— Анно, наш батько об'єднує руські землі за-
для могутності нашої держави. Якщо ми будемо
триматися разом, нам не страшний не тільки вед-
мідь, а й будь-який ворог.

Мовчазна поверталася з полювання Анна. Уже
перед брамою міста звернулася вона до брата:

— Правильно казав учитель — вищою за звіра,
вищою за інших роблять людину знання і розум.
Вони — найсильніша зброя. Усіляку перешкоду
неосвічена людина, як звір, намагається здолати
силою. А розумна людина — мудрістю.

Завжди пам'ятала Анна своє полювання в лісі
під Києвом і свої слова — «людина долає пере-
шкоди не силою, а знанням і розумом». Була вона

правителькою мудрою, вельми шанованою. У сумні години, коли Анні хотілося повернутися до рідного Києва, притискала вона до серця Євангеліє, що батько Ярослав дав їй у далеку путь...

За Степаном Гавришем

Тлумачний словничок

Єв́ангеліє — частина Біблії, Новий Заповіт.

1. Що сказав Анні її вчитель? Знайди його слова в тексті. 2. Яких висновків дійшла князівна після полювання? Доведи їх правильність.

Чи знаєш ти?

Перший український переклад Нового Заповіту має назву **Пересопницьке Євангеліє**. На ньому складає присягу Президент України.

Народна мудрість

- Де сила не візьме, там розум допоможе.
- Розуму і за гроші не купиш.

ДЕРЖАВА ОСВІЧЕНИХ ЛЮДЕЙ

Князь Ярослав Мудрий дуже багато зробив для підвищення рівня освіти свого народу. Це потрібно було, щоб утвердити державу. У Київській Русі створювалися книгозбірні й центри перекладу та переписування книжок.

У «Повісті минулих літ» — нашому славнозвісному літописі — читаємо: «Велика бо користь від навчання книжного. Книги — мов ріки, які напувають собою весь світ; це — джерело мудрості, у книгах — бездонна глибина... І якщо старанно пошукати в книгах мудрості, то знайдеш велику втіху та користь для своєї душі».

І пізніше у відгуках багатьох чужоземних подорожніх, які в різні часи бували в Україні, йдеться про те, що їх дуже вразив рівень освіти тутешнього люду. Мандрівники пишуть про школи й монастирі, де навчаються діти, про жінок і дівчаток, які вміють читати й писати.

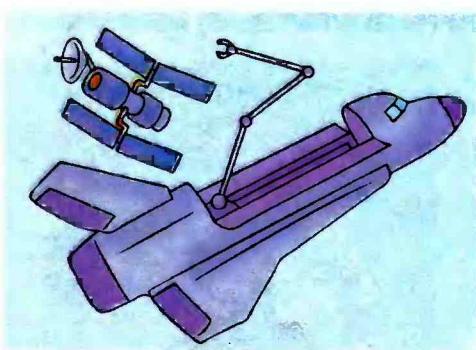
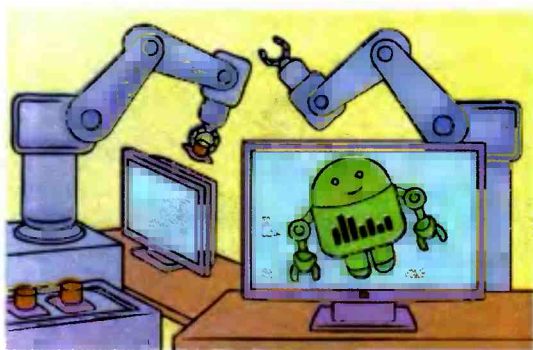

Відомий арабський мандрівник Павло Алéппський двічі побував в Україні. У своїй книзі він згадував: «По всій землі руських ми помітили прекрасну рису, що викликала наше здивування: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи». І далі в тому ж тексті: «У землі козаків усі діти вміють читати, навіть сироти».

Це було в 17 столітті. А як тепер? Щоранку ти поспішаєш до школи. І не ти один. Нині в Україні навчається в школах, ліцеях, гімназіях, середніх спеціальних (училища, коледжі, технікуми) та вищих (інститути, університети, академії) навчальних закладах кожен десятий мешканець країни.

Для чого це сучасній державі? Сьогоденне життя — це комп'ютери, промислові роботи, супутникове телебачення, космічні апарати й кораблі.

Для роботи з технікою потрібні працівники зі спеціальною освітою. Тому держава, яка прагне розвиватися, дбає про освіту своїх громадян.

Люди також зацікавлені в тому, щоб набути знань і вмінь та мати кращу роботу.

Україна повинна стати державою освічених людей. У цьому — її майбутнє.

Глумачний словничок

Літопис — описи найважливіших подій в історичній послідовності.

1. Знайди в тексті відповідь на запитання: навіщо людям учитися? 2. Доведи, що Україна здавна була державою освічених людей.

Поцікався у своїх рідних, яка в них освіта. Розпитай про їхнє навчання. Розкажи про це в класі.

Народна мудрість

- На те коня кують, щоб не спотикався.
- Якби чоловік знав, чого не знає, то й мав би, чого не має.
- Здобудеш освіту — побачиш більше світу.

Спитай дозволу в батьків і принеси до школи свою улюблену книжку. Зробіть у класі виставку книжок. Розкажіть одне одному коротко, про що ваші книжки.

Чи знаєш ти?

Найстарішою серед діючих в Україні бібліотек є Наукова бібліотека Львівського університету, заснована 1608 року.

БІБЛІОТЕКА

Загальноосвітньої школи
I-III ступеня №3 м. Славутин

Інв. № _____

УЧИТЕЛЬ

Пам'ятай, що немає у світі важчої, виснажливішої для серця праці, ніж праця педагога. Учитель — така сама жива людина, як і твої мама й батько.

Ідучи в клас, твій учитель часто — запам'ятай це! — примушує себе забути про власні турботи, спрямувати свої думки, щоб у класі панували глибина розуму й простота мислення, щоб тобі думалося легко й вільно.

За Василем Сухомлинським

1. Що в цьому тексті виявилось для тебе новим? **2.** Що, на твою думку, треба робити учням, аби і їм, і вчителеві працювалося і думалося «легко й вільно»? Обґрунтуй свою відповідь. **3.** Уяви себе на місці вчителя. Як ти поводитимешся?

Розпитай своїх батьків і родичів про їхніх учителів. Разом із батьками склади вітальні листівки до Дня вчителя.

ДОБРИЙ УЧЕНЬ

Правила поведінки учня (за букварем 1851 року)

Люблю, шаную і слухаю батьків моїх, бо вони мене годують, доглядають, до школи посилають і для мого добра стараються.

Люблю, поважаю і слухаю мого вчителя, бо він розум мій просвіщає, вдосконалює і мене доброго й корисного навчає.

Встаю рано, вмиваюсь, розчісуюсь, одягаюсь і Господу Богу молюся. Опісля молитви батькам кланяюся, снідаю і йду до школи з великою охотою.

У школі не пустую, не кричу... і уважно слухаю все, що вчитель розповідає, роблю те, що мені робити велять.

Зі школи не виходжу без потреби, у жодному місці не беру і не чіпаю того, що не моє, і нікому найменшої шкоди не роблю...

Не прозиваю нікого, не сварюся ні з ким, кожну людину як самого себе люблю...

Опираюся злomu... стережусь неправду говорити, бо хто раз збрехав, тому рідко хто більше повірить.

1. Користуючись текстом, перелічи правила, яких дотримувались учні понад 150 років тому. **2.** Які з цих правил важливі й донині? Які з них застаріли? **3.** Які правила для учнів сучасної школи тобі найважче виконувати? Чому?

Складіть правила, які ви хотіли б адресувати учням далекого майбутнього.

НАЙДОРОЖЧИЙ ПЛІД

Було у батька три сини. Якось він покликав їх до себе в кімнату та й каже:

— Даю вам кожному гаманець золотих. Ідіть собі по світу та шукайте найдорожчий плід. Хто його принесе мені, дістане половину мого багатства.

Взяли три сини гроші та й рушили на три сторони світу шукати найдорожчий плід.

По трьох роках мандрів усі троє повернулися додому.

— Ну як, — запитав батько найстаршого сина, — приніс ти мені найдорожчий плід?

А син йому:

— Найдорожчий плід, тату, це той, котрий найсолодший. Отож я купив тобі винограду. З усіх плодів, що родить наша земля, виноград найсолодший.

— Добре, синку, — каже батько, — гарний плід мені приніс. А що скажеш ти? — питає він середульшого сина.

— Я думаю, тату, що найдорожчий плід той, який найважче дістати. Тому пішов я в теплі краї й придбав плодів, які у нас не родять. Купив тобі кокосових горіхів, апельсинів, фініків, бананів та ще деяких рідкісних плодів, усього потроху. Ось вони: вибери собі найкращий.

— І твої плоди, синку, гарні, — каже батько.

А тоді питає найменшого:

— А що ти приніс мені, синку? Чому повернувся з порожніми руками?

— Справді, тату, я повернувся з порожніми руками. Але гроші, що ти дав мені, я не змарнував. Я, тату, пішов учитися. Цілих три роки вчителі та книги вчили мене. Плодів, що я здобув, не видно, бо вони в серці й розумі моему. Гадаю, татку, що це також дорогоцінні плоди.

Дуже зрадив батько, зачувши ті слова.

— Ти приніс мені найдорожчі плоди, синку! Ти заслужив винагороду. Бо ж немає плодів, дорожчих за ті, що дають людині знання.

Прочитайте оповідання в особах. Читаючи, спробуйте вступити в діалог з кожним із братів.

Доведіть, що знання — найбільша цінність. Для учня (учениці), чії аргументи виявляться найпереконливішими, підготуйте подарунки (малюнок чи аплікацію).

ВЧИМОСЯ ВЧИТИСЯ

Згадай: якщо ти готуєш уроки з бажанням, то швидше запам'ятовується вірш, легше розв'язується задача. А якщо ти робиш уроки через силу, не зосереджуючись на них, — усе йде шкереберть.

Не дозволяй собі лінуватися. Будь наполегливим!

Щоб добре відповісти на уроці, тренуйся вдома переказувати оповідання, користуючись запитаннями до тексту.

ПАМ'ЯТЬ І УВАГА

...Андрій дуже хотів одержати високу оцінку. Удома він прочитав текст від першого до останнього слова. Потім — іще. А тоді втретє.

Але наступного дня на уроці все змішалось до купи, хлопчик забув, з чого треба починати відповідь, розгубився...

Отже, потрібно знати **правила запам'ятовування**.

Наприклад, кращі результати будуть, якщо прочитати текст, а потім спробувати переказати його, далі — ще раз прочитати і, не підглядаючи в підручник, переказати. Можливо, доведеться і втретє зробити те саме.

Якщо тренуватимеш пам'ять, то поступово число прочитувань зменшуватиметься.

Тренувати пам'ять допомагають також вивчення віршів, іноземної мови, гра в шахи, розв'язування цікавих задач, кросвордів.

Отже, щоб розвинути пам'ять, треба частіше примушувати її працювати!

А що робити, аби бути уважним? Правильно, треба тренувати увагу! Намагайся зосередитися на уроці, вдумуватися в те, що читаєш.

Позмагайтеся, хто швидше запам'ятає цю фразу-спотиканку.

Женя з бджолами дружив.

Женя бджілок не дразнив.

Хто з вас виявився найуважнішим?

Чи знаєш ти?

У більшості країн пишуть зліва направо. справа наліво пишуть учні арабських країн та Ізраїлю. А в Стародавній Греції перший рядок писали справа наліво, а другий — навпаки.

Дізнайся в дорослих, як пишуть у Японії та Китаї. Розкажи про це в класі.

ЩО ТАКЕ ЛЮДСЬКЕ «Я»

...Ось перед тобою людина. Вона маленька на зріст або, навпаки, висока. Білява або чорнява. Блакитноока або кароока. Кремезна або тендітна. В охайному або брудному одязі. Усе це ти відразу помічаєш. Це — зовнішність людини. Її перше «Я».

А яка ця людина в душі — добра, співчутлива чи навпаки, — це її друге «Я».

Яке «Я» ти вважаєш головним? Доведи свою думку.

ОСНОВА ХАРАКТЕРУ

...Ідуть двоє хлопчиків вулицею. І бачать, що хлопчик-хуліган знущається з дівчинки: ображає її, говорить грубощі. Один із друзів перелякано притискається до паркану, а інший кинувся захищати дівчинку...

За поведінкою дітей у цій ситуації ми зразу можемо зробити висновок, що другий хлопчик сміливий, справедливий, рішучий. Він не може байдуже дивитись, як ображають іншу людину.

Імовірно, він і в подальшому захищатиме слабких, ображених.

А перший хлопчик? Він або боягуз, або надто обережний. Навряд чи він допоможе в скрутну хвилину.

Отже, людське «Я» — це те, що визначає поведінку людини, чимось відрізняє її від інших.

Дізнатися з першого погляду, який характер у тієї чи іншої людини, важко. Для цього треба мати життєвий досвід. Недаремно кажуть: щоб пізнати людину, треба з нею пуд солі з'їсти, тобто побувати в різних ситуаціях.

За Анатолієм Нікітіним

1. У кожного з нас у житті є багато ролей. Вибери, яка тобі найбільше до душі, а яка дається важко. Поясни чому.

1) Я — учень;	5) я — громадянин;
2) я — син (дочка);	6) я — мешканець міста (села);
3) я — сусід;	7) я — пішохід;
4) я — товариш;	8) я — пасажир.

2. Добери до поданих слова, протилежні за значенням.
Добрий, співчутливий, справедливий, сміливий, рішучий.

3. Про кого так говорять: «У нього душа черства, як сухар»?

Об'єднайтеся в пари. Розкажіть одне одному про добрі вчинки, свідками яких ви були.

- Не одежа красить людину, а добрі діла.
- Убраного вітають, розумного проводжають.
- Хто не чинить лихого, тому не страшно нічого.
- Поведінка — дзеркало, у якому кожен показує себе.
- Хто людям добра бажає, той і собі має.

ЯКИМ БУТИ?

Кожен скаже: бути треба хорошим! А що це означає?

Людина народжується не для того, щоб, проживши життя, зникнути невідомою порошинкою. Людина народжується, щоб лишити після себе слід — у пам'яті, у серцях інших людей.

Думай, як люди оцінять твої вчинки. Не все, що приємне й бажане для тебе, так само приємне й бажане для інших.

Умій підтримати, допомогти, підбадьорити людину, у якої трапилася біда.

Якщо людина не співчуває іншим, вона — холодний, бездушний егоїст.

Не завдавай людям зла, кривди, болю, тривоги, неспокою. Будь скромним, вимогливим, добрим.

Учися жити для людей. Цього вміння не навчитися за підручником. Інколи, щоб набути його, потрібне ціле життя.

Тлумачний словничок

Егоїст — людина, яка над усе ставить свої особисті інтереси.

1. Що, на твою думку, означає вислів «жити для людей»?
2. Як назвати одним словом таку людину: «За сто робіт береться, і ні одна не вдається»; «Як "на", то чує, як "дай", то глухий»?

Об'єднайтеся в пари. Розкажіть одне одному про себе. У бесіді використовуйте подані початки речень, доповнюючи їх.

- Мене цікавить...
- Мені подобається займатись...
- Я люблю читати...
- У мене добре виходить...
- Мені хочеться бути схожим на...
- Я хочу навчитись...
- Намагаюсь не...

Запам'ятай! Життя — це зміни. Усе на світі змінюється.

Людина не просто проживає своє життя, вона його будує, створює.

1. Розкажи, які зміни відбулися з немовлям.

2. Які винаходи людей змінили їхнє життя на краще?

3. Доповни речення.

- Я виріс і змінився зовні, став...
- Я навчився...
- Можу прочитати ... слів за хвилину.
- Навчився допомагати...
- Умію бути ввічливим, коли...

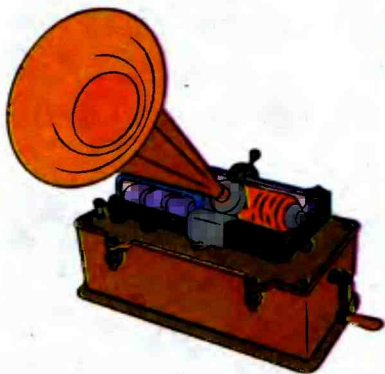
ЯК ДОСЯГТИ УСПІХУ

Тобі цікаво знати, які якості характеру допомогли справжнім творцям нової техніки та науки досягти успіху?

Що думають про це вони самі?

Відомий американський винахідник, фізик **Томас Едісон** так оцінював складові своїх успіхів:

— У моїх винаходах було дев'яносто (!) відсотків праці в поті чола. Решта припадають на талант, натхнення, інтуїцію, успіх та інші випадковості.

Дійсно, Едісон був людиною надзвичайно працьовитою. Він спав лише чотири години на добу, решту ж часу проводив у своїх лабораторіях.

Отже, працьовитість...

Інший відомий учений, **Чарльз Штейнмец**, якось допоміг працівникам великої електростанції усунути несправності в її роботі, чого не могли зробити вони, хоч як старались.

Те, у який спосіб Штейнмец це зробив, дуже здивувало всіх. Три дні вчений, лежачи на розкладачці посеред зали на електростанції, гортав журнали і лише час від часу вставав, приставляв драбину і крейдою малював на товстих плитах хрестики. А потім наказав зупинити машину й повідомив, що слід робити, аби полагодити її.

І його рішення виявилося правильним — машина після ремонту запрацювала бездоганно.

Коли ж у Штейнмеца запитали, як він здогадався, учений відповів: «Я знав, де малювати хрестики».

Отже, йому допомогли знання, талант та інтуїція, яких бракувало працівникам станції. Але поміркуй, чи здатний був би він до цього, якби не величезний досвід і працьовитість.

Тлумачний словничок

Інтуїція — чуття, проникливість, здогад.

1. Користуючись текстом, розкажи, що потрібно було великим ученим для досягнення успіху. 2. Які якості характеру, на твою думку, можуть забезпечити успіх людині? 3. Вибери з переліку якостей ті, які ти хочеш виробити в себе: *працьовитість, прагнення до знань, наполегливість, відповідальність*.

Зберіть у класі бібліотечку книжок про життя видатних людей. Обмінюйтеся книжками. Читаючи, звертайте увагу на зв'язок між працьовитістю цих людей і їхніми досягненнями.

НЕХАЙЛО

Українська народна казка

Жив собі чоловік на прізвище Нехайло.

Дістав він у спадщину виноградник. Весною пішов Нехайло на виноградник подивитися, що там зробити треба.

Подивився та й каже:

— Завтра візьму сапу і всю траву виполю. —
І пішов додому.

А на винограднику, у траві, був виводок маленьких лисенят. Як почули це лисенята, перелякалися. Прийшла стара лисиця, а лисенята до неї:

— Мамо, — кажуть, — приходив якийсь дядько і казав, що завтра прийде і всю траву виполе. Тікаймо!

Лисиця-мати каже:

— Сидіть спокійно. То був господар цього винограднику. Я його знаю. Він не скоро прийде.

Минуло чимало часу. Приходить Нехайло на виноградник із сапою. Дивиться — бур'ян по пояс. Почухав потилицю.

— Ех, — каже, — тут сапою нічого не зробиш. Піду додому, візьму косу.

Лисенята почули — та й до матері:

— Мамо! — кричать. — Тікаймо! Знову приходив той чоловік. Пішов додому по косу. Поріже нас.

— Грайтесь і нічого не бійтеся, — відповіла лисиця.

Минуло ще місяців зо три. Приходить Нехайло вже з косою. Спробував косити, коса не бере. Подумав Нехайло та й каже:

— Спалю бур'ян. Піду візьму сірники.

— Тепер тікаймо, — сказала стара лисиця, — це він зробить!

1. Розкажи про характер Нехайла. Як ти вважаєш, чому його так назвали?
2. Що можна сказати про Нехайла? Яким він був: працьовитим чи ледачим, безтурботним чи хазяйновитим, легковажним чи відповідальним?
3. Розкажи про поведінку мами-лисиці. Чому в кінці казки стара лисиця вирішила тікати з лисенятами?

Народна мудрість

- Менше говори — більше діла твори.
- Робота сама за себе скаже.

ХОЧЕШ БУТИ ЩАСЛИВИМ, ПЕ БУДЬ ЛІНИВИМ

Напевне, ти вже зрозумів: для досягнення в житті успіху треба бути працьовитим, наполегливим.

Часом буває, що не хочеться сідати за уроки. І тоді поступово накопичуються проблеми в навчанні. Надолужити прогаяне дуже важко.

Тому намагайся працювати щодня, не відкладай на потім те, що треба зробити сьогодні.

«ПОВЧАННЯ» КНЯЗЯ МОНОМАХА

У давні часи київський князь Володимир Мономах керував нашою державою.

Для своїх дітей він залишив «Повчання». Воно містить поради, як жити, працювати, поводитися серед людей. Твір і сьогодні не втратив свого значення.

«Повчання» перекладено багатьма мовами світу. Там є такі рядки: «Що вмієте, того не забувайте, а чого не вмієте, того навчайтесь, — як батько мій, удома сидячи, знав п'ять мов, через те й честь йому була в інших країнах. Лінощі — це мати всьому дурному: хто що й знав, те забуде, а чого не вміє, того не навчиться».

Тлумачний словничок

Повча́ння — порада, напучення; твір, що містить поради, напучення.

Подумай, як можна описати хазяїна твого щоденника:

- наполегливо працює;
- ледарює на уроках і вдома;
- сподівається, що сьогодні не викличуть до дошки.

1. Пофантазуйте, що було б, якби:

- усі були лінивими;
- усі були неввічливими;
- ніхто не хотів учитись.

2. Обговоріть спочатку із сусідом по парті, а потім — усім класом, як позбутися лінощів.

Доберіть прислів'я на тему уроку. Розділіть великий аркуш на дві частини. На одній запишіть прислів'я про переваги працюючої людини (для прикладу: *Маленька праця краща за велике безділля*), на іншій — про ліних (як-от: *У лінвої Хими — свято щоднини*).

З допомогою батьків виrobi власні правила досягнення успіху в житті.

ЛЮДИНА СЕРЕД ЛЮДЕЙ

СІМ'Я. РОДОВІДНЕ ДЕРЕВО

Розглянь родовідне дерево, що на малюнку. На ньому зображено родину, її родовід.

У кожної людини є багато родичів. Тих, які жили колись, і тих, які є сьогодні.

Нинішні родичі — це твої рідні бабусі й дідусі, брати й сестри, тітки й дядьки. А давніші — це батьки дідуся й бабусі — твої прадідусі й прабабусі.

Попроси своїх батьків, щоб розповіли тобі про твоїх предків, близьких і далеких родичів.

Сім'я (родина) — це група близьких родичів. Вона складається із чоловіка, дружини, дітей та інших родичів, які живуть разом.

А з кого складається твоя сім'я? Розкажи про неї.

Тлумачний словничок

Родовід — походження, послідовність поколінь певного роду.

Рід — ряд поколінь, що походять від одного предка; усі родичі; родина, рідня.

1. Які старовинні речі зберігаються у твоїй сім'ї? **2.** Роздивися старі сімейні світлини. Чим вони цікаві для тебе? Чи знаєш ти всіх, кого зображено на них? **3.** Ким тобі доводяться: тато твого тата; тато татового тата; мама твоєї мами; мама маминої мами?

Дізнайся в батьків, чому тебе так називали. Хто з твоїх родичів має таке саме ім'я? Про кого з твоїх найдавніших родичів зберігається пам'ять у сім'ї?

Принеси до школи свої сімейні світлини. Зроби разом з однокласниками фотовиставку. Обміняйтеся враженнями.

РІД, РОДИНА, РІДНЯ

Одного хлопчика запитали, як звуть його бабусю.
А він і не знав.

— А як же ти дідуся кличеш?

— Діду, дайте меду.

Смішно, та не дуже. Насправді сумно, що є такі хлопчики. Може, вони позабували, як тата й маму звуть.

А гарні дітки знають свій рід: і батьків, і дідів, і прадідів, і прапрадідів. У них є сімейний альбом зі світлинами всіх родичів та добре слово про кожного. Вони складають родовідне дерево. Це дерево коренисте, гіллясте, а що гілка, то й член красно-го роду. Чим глибше коріння в такого дерева, тим міцніше воно стоїть на землі.

А яке коріння у твого дерева?

За Дмитром Чередниченком

1. Поміркуй, чому так кажуть: «Рід коріння має пам'ятати». 2. Намалюй дерево свого роду.

Зробіть колаж із малюнків дерева роду, виконаних вашими однокласниками. Виберіть малюнок того родовідного дерева, у якого найбільше гілок. Автор цього малюнка більше за інших знає про себе і своє коріння.

Якщо на твоєму малюнку дерево роду недостатньо розгалужене, візьми малюнок додому і разом з батьками доопрацюй його.

СТАРИЙ

Старий — слово праслов'янське. Утворилося воно від слова *стояти*. Виходить, що *старий* — це той, що стоїть на ногах, тобто надійний.

Тож шануймо старих людей — вони мудрі та надійні! І не забуваймо, що й самі колись будемо старими — і добре, аби такими, що «стоять на ногах».

Дідусям і бабусям — найпочесніше місце в оселі!

Придивляйся, як ставляться старі люди до навколишнього світу, що вони схвалюють і що — засуджують. Їхній розум — це мудрість і досвід народу.

Розкажи про свого дідуся або бабусю. Що ти любиш робити разом із ними? Який талант або вміння вони передали тобі?

Обмінюйтесь історіями, як і коли старі люди допомогли вам уникнути прикрих пригод.

Народна мудрість

- Хто не знав ізмалку діда, той добра не звідав.
- Що молодим посієш, те старим пожнеш.
- Поважай старих людей, як рідних батьків.

КОЛИ В ДОМІ ЛАД...

У доброго господаря в домі — лад. Лад — це коли добробут, затишок, усі знають, що й коли робити, хто кого має слухатися, за що перед сім'єю відповідати. Усе робиться, виконується як слід. Якщо трапляється щось несподіване, старші в сім'ї або й уся сім'я разом раду радять, як тут бути і що чинити.

Коли в домі лад, родина живе дружно, радісно й щасливо. І дім цей у всіх у пошані. А як немає ладу, всім у сім'ї погано.

1. За що ти відповідаєш перед сім'єю? 2. Як ти вважаєш, коли родина живе щасливо?

ОБОВ'ЯЗКИ В СІМ'Ї

* * *

Лесик, Толя й два Володі
Сумували на колоді.
Лесик скаржився: «Хлоп'ята,
Страх як тяжко жить мені —
Слухай маму, слухай тата,
Умивайся день при дні,
Ох і тяжко жить мені!»
Толя теж сидить бідує,
Вилива жалі свої:
«Дуже Тоня вередує —
Розважай весь час її...»
А Володя скиглить: «Тато
Змусив квіти поливати...»
І зітхає вся четвірка:
«Як нам тяжко! Як нам гірко!»

Василь Симоненко

1. Чи праві хлопчики? **2.** Вислов свою думку про їхні скарги. **3.** Назви свої обов'язки в сім'ї. **4.** Прочитай і продовж список робіт, які ти можеш освоїти.

Сервірувати стіл; мити посуд; чистити взуття; загвинчувати гайки; розчищати від снігу двір; годувати кролів, курей; доглядати собаку; прати шкарпетки.

1. Випишіть на дошку ті з перелічених на уроці обов'язків, які виконує більшість із вас, і ті, які назвали лише деякі учні. **2.** Обговоріть, які обов'язки відсьогодні має виконувати кожен.

Народна мудрість

- Праця людину підносить, а лінощі псувають.
- Одне «зараз» краще трьох «потім».
- Без діла слабше сила.

ІВАСИК

У домі під сонцем, між кленів крилатих, жив хлопчик Івасик з мамою й татом. Він чемний був хлопчик. Уранці, лиш встане, він киці дасть їсти і рибок догляне. Погляне, чи всі його речі в порядку. Він все починав не з кінця, а з початку. То віршик він вивчить, то книжку читає, то мамі, то татові щось помагає. Коли куди-небудь виходив із хати — біляву голівку любив причесати. Радіють і тато, і мама за сина і кажуть: «Яка у нас добра дитина!»

Та раптом з Івасиком сталася зміна. Не можуть впізнати батьки свого сина. Уже за годину майже десята, а хлопець не хоче із ліжка вставати.

— Івасику, йди допоможи трошки мамі!

Вже сонце на південь, а хлопець в піжамі. І рибки ще зранку нічого не їли. І киця гуляти іще не ходила.

Не хоче він більше охайно вдягатись, ані умиватись, ані розчесатись, ще й каже: «Не буду я більш підстригатись!»

— Івасю, йди спати!

— Я спати не хочу, — і хусткою киці зав'язує очі.

Він хоче, щоб влітку ішов йому сніг. На кожне прохання відказує: «Ні!»

Ходять тато і мама по хаті сумні. Від хлопчика тільки і чують, що «Ні!» Одне тільки «Ні!» Тільки «Ні!» Тільки «Ні!»

Та раптом замисливсь татусь на хвилину.

— Стривай, — каже мамі, — та ж нашого сина нам хтось замінив на нечому цього! Ходім, пошукаємо сина свого! А ти, чужий хлопче, із нами ходім. Батьків твоїх знайдем і знайдем твій дім.

— Я ваш, — каже хлопець. — А мама: «О ні!»

— Я ваш, ось погляньте!.. — А тато: «Ні! Ні! У нас була добра і чемна дитина. Тебе поміняв хтось на нашого сина». В Івасика сльози набігли на очі.

— У іншому домі я жити не хочу! Я дуже люблю своїх маму і тата, і прошу я вас хоч два дні почекати. Як два вже не можна, то тільки один. Я вам доведу, що я справжній ваш син!

Світлана Кузьменко

1. Як ти вважаєш, чому засмутились Івасикові батьки?
2. Напиши Івасикові листа з побажаннями.
3. Розкажи, у яких випадках сумують твої рідні. Коли твоя поведінка їм подобається?

ЖИТИ ПО СОВІСТІ

У кожній сім'ї складаються свої правила. Адже сім'ї дуже різні. Одні — великі, інші — малі, в одній батько сильний, здоровий, а в іншій — інвалід (і таке, на жаль, буває). А є сім'ї без одного з батьків. Хтось уміє робити краще одні справи, а хтось — інші.

Усе це сім'я враховує, виробляє свої правила. Вони ніде не записуються, але всі в сім'ї їх знають.

Хто їсти готує, хто дітей доглядає, хто гроші заробляє, хто в магазин ходить... Чие слово вирішальне, до того приходять, щоб порадитися...

Важливо не тільки завести правила, а й виконувати їх. А як? Жити по совісті й не бути байдужим до того, що навколо тебе відбувається.

Тлумачний словничок

Байдужий — який не виявляє співчуття; нечуйний; бездушний.

1. Склади ланцюжок залежності одного члена родини від інших.
2. Як ти розумієш вислів «жити по совісті»?
3. Знайди в тексті слова, у яких є відповідь на запитання, що значить жити по совісті.

Народна мудрість

- У кого совісті нема — нема й сорому.
- Хто чисте сумління має, той спокійно спати лягає.

ТАК БУДЕ СПРАВЕДЛИВО

Мама пішла в магазин. Як тільки зачинилися за нею двері, брати почали пустувати. Вони то бігали навколо стола, то боролися, то кидали один одному, як м'ячик, подушку.

Раптом повернулася мама. Старший брат, почувши, що відчиняються двері, швидко сів на диван, а молодший не помітив маминого приходу і продовжував гратись із подушкою. Він попав нею в люстру. Дзенькнуло скло.

Мама розсердилась і поставила хлопця в куток. Старший брат піднявся з дивана і став поряд із братом.

— Чому це ти став у куток? — спитала мама.

— Так буде справедливо, — серйозно відповів їй старший син. — Адже це я придумав кидатися подушкою.

Мама розчулено всміхнулась і обняла обох братів.

1. Поміркуй, чому оповідання так називається. 2. Який старший брат: милосердний, справедливий, відповідальний, хитрий?

Обговоріть, що з переліченого ви завжди робите.

- Не випрошую в батьків того, що вони не можуть купити.
- Охоче виконую домашні завдання.
- Після походу до магазину повертаю батькам решту грошей.
- Відгукуюсь на прохання батьків допомагати в господарстві.
- Читаю книжку маленькому братикові або сестричці.

СІМЕЙНИЙ КАЛЕНДАР

Щоб сімейне свято не застало тебе зненацька, заведи календарик. У ньому запиши дні народження мами, тата, бабусь, дідусів, братика, сестрички.

В урочисті дні прийнято робити подарунки. Ти можеш виготовити їх самостійно.

Гарним подарунком буде розмальована кухонна дощечка для нарізування хліба, сиру, риби, овочів. Із шматочків тканини можна зробити різноманітні рукавички. Вони завжди знадобляться на кухні.

Прийнятно одержати в подарунок вишиту серветку; вирізану з барвистої тканини у вигляді метелика, квітки або яблука й обплетену гачком закладку для книжок; ляльку з клаптиків тканини, ниток, трави тощо.

Уроки образотворчого мистецтва та трудового навчання обов'язково допоможуть тобі створити подарунок!

А що ти робиш у той день, коли до тебе мають прийти гості? Чекаєш на гостинці? Чепуришся?

Було б добре, коли б у цей день ти допоміг батькам прибрати у квартирі або приготувати святковий стіл.

Переконайся! Пиріг і торт смачніші не з магазину, а ті, що випікали власноруч або з батьками!

Знайди правильну відповідь.

1. Для прибирання кімнати я використовую:

- а) робочий одяг;   б) святковий одяг.

2. Підмітаю підлогу:

- а) сухим віником;   б) вологим віником.

3. Провітрюю кімнату:

- а) до прибирання;   б) під час прибирання.

З допомогою батьків створіть у класі книжку рецептів старовинних страв: як приготувати кутю, пшоняний куліш, вареники, пампушкі тощо. Порадьтеся і з вашими бабусями й дідусями.

ШКОЛА

Школа — святиня і надія народу. У школі навчають не тільки читати, писати, рахувати, мислити, пізнавати навколишній світ, багатства науки й мистецтва. У школі вчать жити.

У школі ти вивчаєш культуру свого рідного народу. З того, як людина ставиться до школи, можна судити про її культуру і благородство.

За Василем Сухомлинським

ЧОГО НАВЧАЮСЬ Я У ШКОЛІ?

Чого навчаюсь я у школі?
Наук у школі є доволі:
Читаєм, пишем і малюєм,
Казками весело мандруєм.
Вивчаєм світ звірят і птиць —
У них багато таємниць!
Вчимося грядками садити,
Рослину кожну розуміти.
Але найбільше в цілیم світі
Себе я хочу зрозуміти:
Чому я гусака лякаюсь,
Чому на друзів ображаюсь,
Чому літаю в снах щоночі
І вдень, як птах, літати хочу?

Марія Чумарна

1. Доповніть перелік шкільних наук. Які кому найбільше до вподоби? 2. Обговоріть, що кожен із вас хоче зрозуміти про себе.

1. Розглянь малюнки. Кого на них зображено? 2. Ким ти мрієш стати? Поміркуй, що для цього треба вміти і знати.

Розпитай у батьків, у якій школі вони вчилися, який предмет їм найбільше подобався. Що вони можуть тобі порадити, щоб ти міг краще вчитися?

Народна мудрість

- Якщо за день нічого не вивчив, то весь день змарнував.

ОСНОВНІ ПРАВИЛА ШКОЛЯРА

1. Пам'ятай: зовнішній вигляд — твоя візитна картка. Тож у школі бажаний діловий стиль одягу. Зачіска також має відповідати діловому стилю (уяви, як зреагують на тебе, якщо ти прийдеш у школу із синім чи зеленим чубом!).

2. Доброзичливість — теж твоя візитна картка.

✓ Ми доброзичливо ставимось одне до одного. Вітаємося.

✓ Вітаємося з усіма дорослими, незалежно від того, учать вони нас чи ні.

✓ Посміхаємося. Не ходимо з невдоволеними обличчями.

3. Поведінка й дисципліна.

✓ Сприймай школу як свій дім, тобто не сміти, не кидай усілякий непотріб на підлогу, користуйся смітничками як цивілізована людина.

✓ Бережи те, що допомогли придбати твої батьки. Не розфарбовуй стіни, стенди, таблички тощо.

✓ Не користуйся під час уроків телефонами й плеєрами задля розваг.

✓ У їдальні прибирай за собою посуд. Нехай там буде затишно всім.

✓ Під час проведення шкільних заходів до актової зали заходь без верхнього одягу, рюкзака та їжі. Не смійся голосно й не чіпай тих, хто сидить поруч.

✓ Увечері не забувай перевірити, чи все потрібне для навчання лежить у портфелі.

4. Наша мова.

- ✓ Не підвищуй голос і не кричи.
- ✓ Розмовляй без лайки з дорослими й однолітками.

Дотримуйся цих простих правил, і згодом ти побачиш, з якою повагою почнуть ставитися до тебе твої друзі та вчителі. А головне, пам'ятай, що твоє шкільне життя — це маленький крок до світу дорослих, у який ти повинен потрапити освіченим і чемним.

Оформте ці правила на плакаті. Поступово доповнюйте їх тими, які вам здаються важливими, щоб ваше шкільне життя не затьмарювалося неприємностями.

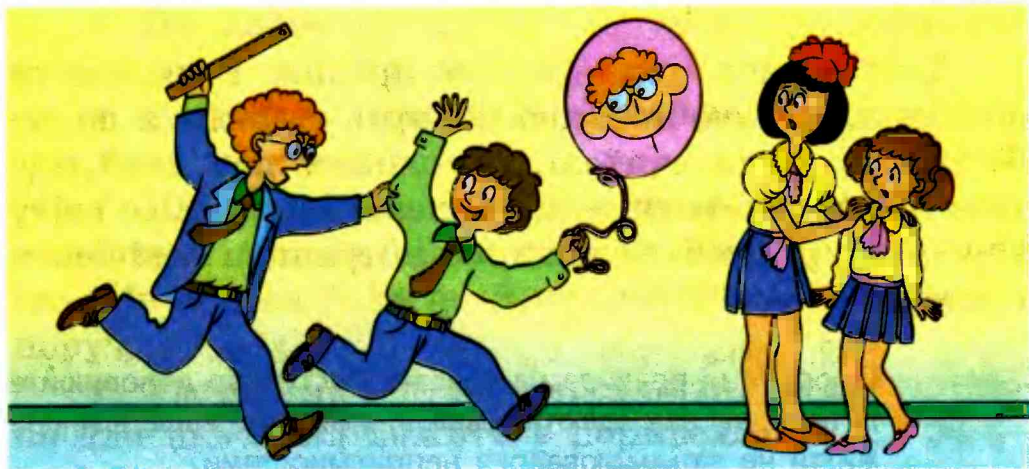
ДУЖЕ ХОЧУТЬ ТИШИНИ

В класі учнів — згубиш лік,
В класі сорок чоловік!
Сорок душ, і всі вони
Дуже хочуть тишини.
І тому весь час звучить:
«Тихо! Тихше! Ну, тихіш!»
Гриць гукає і Тиміш,
Оля Колю заклика,
Коля — Васю і Павла.
Словом, сорок чоловік
Підняли за тишу крик.
Ну й повір, що всі вони
Справді хочуть тишини!

Євген Бандуренко

1. Як ти вважаєш, чи справді діти хотіли тиші? Доведи свою думку. 2. Розкажи, коли і як ви домагаєтесь тиші у своєму класі. 3. Яких правил поведінки треба дотримуватись у школі під час перерви?

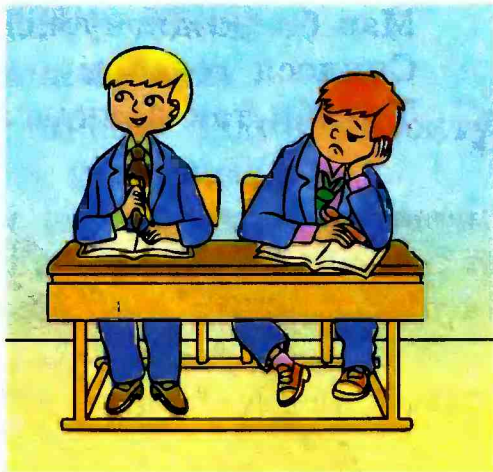
Обговоріть, що слід робити, коли: продзвенів дзвоник на урок; ти запізнився на урок; забув узяти олівці на урок малювання; хочеш допомогти своєму товаришеві, який відповідає біля дошки.

СТЕЖ ЗА СВОЄЮ ПОСТАВОЮ

Андрій і Сашко ходять разом до школи.

Сидять за однією партою.

В Андрійка постава правильна, а Сашко сутулий.

Чи може шкільна парта або стіл бути ворогом школяра?

Виявляється, може, якщо неправильно за нею сидіти. Тоді розвивається викривлення хребта.

Підказуй друзям, якщо вони сутуляться.

1. Розглянь малюнки. Як поводить себе Андрій? Яких правил не дотримувався Сашко? Що ти порадиш йому?
2. На кого ти схожий — на Андрія чи на Сашка? Чому?

* * *

Весь день сидить собі хлопчак
Без діла та міркує так:
«Не пішов до школи — бо щось не хотілось;
Не зробив уроки — часу не лишилось;
Не зав'язав шнурків — не було охоти;
Не сказав «добридень!» — багато роботи;
Не напоїв Рекса — бо вода далеко;
Не годував кішку — бо то теж нелегко;
Мав би повечеряти — та розпозіхався;
Мав би роздягнутися — та в одержі вклався».
Снилося ледачому, ніби він трудився,
Тут він так злякався, що аж пробудився.

За Іваном Світличним

1. Що ти встигаєш зробити протягом дня? Чи додержуєшся розпорядку дня? 2. Як би звучав цей вірш, якби він був про працювитуго хлопчика?

ПРОЕКТ «ІСТОРІЯ МОЄЇ ШКОЛИ»

Задум: зібрати матеріали, пов'язані з історією своєї школи; ознайомити з ними учнів школи.

Правила спільної роботи

- ✓ Висловлюватися по черзі, не переривати того, хто говорить.
- ✓ Утримуватися від оцінок та образ.
- ✓ Намагатися дійти спільної думки.
- ✓ Якщо ролі розподілені, виконувати лише свою.
- ✓ Домовитися, хто говоритиме першим.

План виконання проекту

1. Обговоріть з однокласниками задум проекту та сформууйте групи його учасників.
2. Визначте завдання, які ви будете виконувати:
  - ✓ збирати інформацію про створення школи, її перших учителів, учнів, які стали гордістю школи;
  - ✓ брати інтерв'ю у вчителів, батьків та самих учнів;
  - ✓ оформлювати фотовиставку, альбом, плакати тощо.
3. Домовтеся, де будете шукати потрібні матеріали.
4. Складіть план роботи.
5. Розподіліть обов'язки між учасниками проекту.
6. Зберіть необхідні матеріали. Відберіть найцікавіші.
7. Оформте проект.

8. Підготуйте презентацію вашої роботи (запросіть гостей, продумайте план виступу, виготовте програмки тощо).
9. Презентуйте ваш проект перед гостями.
10. Оцініть діяльність учасників проекту.

ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ

Люди різняться між собою не лише зовнішністю, але й поведінкою, ставленням до своїх рідних, знайомих, а також зовсім незнайомих людей.

Поведінка — це вміння поводитися відповідно до прийнятих правил.

Розглянь малюнки. Вислов свою думку про кожного з дітей.

Обговоріть відповіді на такі запитання.

- Що треба зробити, перш ніж увійти до чужого дому або квартири?
- У якому порядку пасажери повинні заходити в автобус?
- Чи потрібно знімати кашкет, коли зайшов до церкви, бібліотеки, театру, до друзів у гості; коли сідаєш до столу?
- Що треба робити з обгорткою від цукерки, з недогризком яблука?
- Чи можна смикати дівчинку за волосся, показувати язик, дражнитись?

ПОВОДЬСЯ З ІНШИМИ ТАК, ЯК ТИ ХОТІВ БИ, ЩОБ ПОВОДИЛИСЬ ІЗ ТОБОЮ

МІСТО НАВПАКИ

...Було колись на білому світі місто. Усі жителі його хворіли на страшну хворобу — нечемність.

При зустрічі вони не вітались одне з одним. Прощаючись, не говорили «до побачення» або «на все добре». За столом розмовляли з повним ротом, сівали ногами.

Тут сильні ображали слабких. У транспорті діти не поступалися місцем літнім людям.

Хлопчики штовхали дівчаток і не вибачалися, заходили першими у двері.

Дуже гидке було місто!

Спробуй описати місто чемних людей. У якому місті тобі хотілося б жити? Чому?

Прочитайте поради, які дають своїм дітям мешканці Чемного і Нечемного міст. Виберіть ті, які ви вважаєте правильними. Поясніть свій вибір.

ПОРАДИ МЕШКАНЦІВ ЧЕМНОГО МІСТА

- ✓ Умій уважно вислухати інших.
- ✓ Не задавайся: кожна людина заслуговує на повагу.
- ✓ Не картай, а допомагай; не хвались, а роби; не лайся, а переконуй.
- ✓ Допомагай — і тобі допоможуть.
- ✓ Не переживай, якщо хтось кращий за тебе. Спробуй сам досягти успіху.

ПОРАДИ МЕШКАНЦІВ НЕЧЕМНОГО МІСТА

- ✓ Виробляй командний голос: кричи на рідних і на тих, хто не може відповісти тобі тим самим.
- ✓ Очолюй усе, навіть зграю гусаків.
- ✓ Голосуй за себе обома руками.
- ✓ Сміливо бийся із слабкішими за тебе.
- ✓ Будь зразком для інших: для цього вихваляй себе, як можеш.

Обговоріть, чому чемна людина ніколи не ображає інших людей, не обманює, не вихваляється.

Народна мудрість

- Усе добре переймай, а злого уникай.
- Хвались не родичами-орлами, а своїми ділами.

ЧЕМНИЙ КІТ

Якось містом кіт гуляв,
З усіма вітався: — Няв!
І у відповідь взаємно
З ним усі вітались чемно.
Ось поважний слон іде.
Поклонився: — Добрий день!
Зебра, модниця смугаста,
Усміхнулась мило: — Здрастуй!

Бегемот йому услід
Крикнув радісно: — Привіт!
А з малим телям корова
Запитала: — Як здоров'я?
Пролітали мимо ґави,
Поцікавились: — Як справи?

Переходив лев дорогу,
Поздоровкався до нього.
Сірий ослик висловухий
Зняв поштиво капедюха.
Я про чемного кота
Розповів тобі до речі.
— Ну й дитина золота!
Бач, які манери гречні!

Володимир Верховень

Тлумачний словничок

Гречний — ввічливий, чемний, шанобливий у по-
водженні з людьми.

Позмагайтеся, хто більше знає чемних слів. Переможця нагородить знаком «Золота дитина» і підпишіть йому (їй) вітальну листівку з колективними побажаннями.

КОМУ — «ТИ», А КОМУ — «ВИ»

Пам'ятай, що до старших за віком, незнайомих людей обов'язково треба звертатися на «Ви».

Якщо вдома прийнято звертатися до батьків, дідуся, бабусі на «ти», то дотримуйся такої форми. Але з давніх-давен діти в Україні зверталися до своїх батьків на «Ви». І в сучасних сім'ях можна почути таке звертання.

1. Як ти звертаєшся до своїх батьків? А твої друзі?
2. Як звертаються до своїх батьків твої батьки?
3. Як ти звертаєшся до дідуся, бабусі?

ЯК ТРЕБА ВІТАТИСЯ

Куди б не прийшла чемна людина — у школу, додому, у гості, — вона завжди привітається. А найголовніше, вона робить це першою.

У нас багато гарних привітань, починаючи з «доброго ранку» і закінчуючи «на добраніч». Їх можна змінювати протягом дня, і вони нам не набриднуть. Своїм товаришам ти можеш казати: «Привіт!» або «Бувай!» Але зі старшими так не вітаються і не прощаються.

Чемна людина вітається з усіма знайомими. У місті ми, звичайно, не будемо вітати кожного зустрічного. Але в селі, де всі знають одне одного, треба вітатися з усіма.

Якщо ти здалеку помітив знайомого, не кричи через усю вулицю або з вікна. Можеш помахати рукою, або зняти кашкет, або вклонитися, залежно від того, кого ти вітаєш.

Коли йдеш із дорослими, які вітаються з незнайомими тобі людьми, ти теж привітайся.

Ухилятися від привітань нечемно, а не відповідати на них — ознака невихованості. Не забувай, що не можна вітатися сидячи — треба встати. Коли заходить учитель, уставай без шуму.

Якщо в кімнаті багато людей, мовчки вклонися. Так ти привітаєшся з усіма одразу. Так само вітайся і тоді, коли голосне привітання може кому-небудь заважати: скажімо, у читальному залі.

Користуйся чемними словами: «Доброго ранку! Доброго дня! Доброго вечора! На все добре! Доброго вам здоров'я! До побачення! На добраніч! Дай Боже здоров'я! Бувайте здорові!»

Неприпустимо бажати доброго здоров'я, доброго дня з понури, злим або байдужим виразом обличчя. Слова вітання треба говорити з приязним виразом обличчя.

Чи замислювався ти, що про тебе думають люди: ввічливий ти чи грубий; уважний чи байдужий; чемний чи нечемний?

Об'єднайтеся в пари. Обговоріть правила користування телефоном.

- На початку розмови треба назвати себе.
- Не можна запитувати, з ким говориш.
- Говорити треба просто і ясно.
- Небажано телефонувати до 9 години ранку і після 22 години вечора.

З допомогою дорослих складіть правила користування мобільним телефоном у громадських місцях. Виготовте відповідний плакат. Його можна вивісити у вестибюлі школи.

ЯК ПОВОДИТИСЬ У ГРОМАДСЬКИХ МІСЦЯХ

На дверях Михайлівського Золотоверхого собору в Києві висить табличка: «Просимо вас у храмі поводитися відповідно до святості місця, особливо під час богослужіння».

1. Поміркуйте, чому таке прохання до відвідувачів храму. **2.** Обговоріть, яких правил дотримуються в мечеті, синагозі, музеї, читальні, на виставці.

Чи знаєш ти?

Згідно з православною традицією жінки заходять до храму з покритою головою, чоловіки — з непокритою. Не заходять до храму з морозивом, повітряними кульками тощо.

1. Які з перелічених місць можна назвати громадськими, а які — ні? Чому? *Бібліотека, храм, кінотеатр, спальня, трамвай, метро, кухня.* **2.** Розглянь малюнок. Розкажи, які правила порушили діти в бібліотеці.

КОРОЛІВСТВО АНУ

Отак починається казка:

Було королівство Будьласка.

Сусіда-король з королівства Ану

Почав з ним таємну жорстоку війну.

На вулицях міста-столиці

З'явилися насуплені лиця.

Один у крамниці сказав продавцю:

— Ану, дайте швидше машинку оцю!

За серце схопився і зблід продавець —

Ледь-ледь не настав продавцеві кінець.

В трамваї хтось гаркнув бабусі на вухо:

— Ану, відступися убік, розвалюхо!

Не встигла убік відступити небога —

Забрала стареньку «Швидка допомога».

Буфетнику Прошу в дитячій кафе

Хтось замість подяки та вигукнув:

— Пфе!

Буфетник облишив буфет і торти —

Його до сьогодні не можуть знайти!

А далі, як мовиться в казці,

Забили тривогу будьласці.

Вони невідомих осіб

Ловили чотирнадцять діб.

А потім не місяць, не два

Учили казати слова:

пробачте,

спасибі,

будь ласка...

На цьому й скінчилася б казка,
Та вчора я стріла особу одну,
Вона продавцеві сказала:
— Ану...

Одразу мені пригадалася казка
Про два королівства —
Ану і Будьласка.

Подумала я:
«А можливо, цей раз
Війною пішло королівство
На нас?!»

Галина Малик

1. Прочитайте твір в особах. 2. Поміркуйте, як мають звучати слова-звертання героїв із королівства Ану, якщо їх помістити в королівство Будьласка. Запишіть ці слова на дошці.

ЩО СОЛОДШЕ? ЩО ГІРКІШЕ?

— Що найсолodше в світі? —
спитав я у хлоп'ят.

— Поспати скільки хочеш! —
соньки мені кричать.

А ласуни гукають:

— Е, ні! Відро халви!

А я скажу вам чесно,
щоб добре знали ви:
солodшим нічого й ніде не бува,
ніж добрі та щирі слова!..

— Що найгіркіше в світі? —
лиш я спитати встиг,
а хтось уже гукає:

— Кизил, що не достиг!

— Е, ні! Мікстури ложка! —
якийсь «герой» завів.

А я скажу вам чесно,
щоб добре знали ви:
гіркішим нічого й ніде не бува,
ніж грубі та кривдні слова!

Рауф Галіпов

Дай свій варіант відповіді, що буває найсолodшим,
а що — найгіркішим.

Народна мудрість

- Рана загоїться — зле слово ніколи.
- Слово не стріла, а глибше ранить.

ДРУЗІ

Олег і Сашко — друзі. Хлопці все роблять разом. Коли Олег захворів, Сашко теж хотів захворіти, щоб довести, що він — справжній друг.

Коли Сашко замість школи пішов у кіно, то Олег теж був разом із ним.

А коли вони принесли до класу кицьку і вчитель запитав, хто з них це зробив, Олег сказав:

— Це Сашко приніс.

А Сашко сказав:

— Це все Олег...

Як ти вважаєш, чи були хлопці справжніми друзями? Обґрунтуй свою відповідь.

Об'єднайтеся в пари. Звертаючись по черзі одне до одного, продовжте речення.

- Мені подобається, коли ти...
- Я бажаю тобі...
- Я хочу разом із тобою...
- Я дякую тобі за...

Народна мудрість

- Дружба, братство — дорожчі від багатства.
- Не май сто кіп у полі, май друзів доволі.
- При горі та в лиху годину пізнаєш вірну людину.

ЖАРТОМА І ВСЕРЙОЗ

Є декілька способів втратити друга.

1. Підганяти його, коли він і сам поспішає.
2. Перебивати його, коли він говорить.
3. Глузливо посміхатися, коли він висловлює свою думку. Можна натякнути, що жодної цікавої думки ти від нього не чекаєш.
4. Вправлятися в дотепності щодо його захоплень і мрій.
5. Кепкувати з нього в гурті.
6. Сперечатися з ним з будь-якого приводу.
7. Повчати і критикувати його на людях.

...Ось ти й залишився сам. Але що це з тобою? Здається, ти зрозумів, як погано без друга.

Тепер поговоримо серйозно. Передусім варто подумати про те, як знайти друга. Врахуй те, що чим швидше ти знайдеш собі нових друзів, тим швидше вони стануть старими, випробуваними друзями.

Не чекай, коли хтось зацікавиться тобою, сам приділи комусь увагу, адже єдиний спосіб мати друга — це самому бути другом, уміти піклуватися про друзів.

За Яном Камичеком

Тлумачний словничок

Кепкувати — глузувати з кого-небудь.

Випробуваний — вірний, надійний, перевірений.

1. Які ще жартівливі правила можна було б додати до списку, складеного автором тексту? 2. Розкажи про свого друга (свою подругу).

Пограйтеся в гру «Чарівні окуляри». Крізь них можна бачити тільки хороше. Передаючи їх із рук у руки, розкажіть, що гарного ви бачите в учневі (учениці), який (яка) поруч.

Чи знаєш ти?

Українські школярі ледве прочитують дев'ять книжок протягом року. А от німецькі діти вважають читання найкращим дозвіллям.

1. Яке дозвілля найкраще для тебе? 2. Скільки книжок ти прочитав протягом року?

ЛЮДСЬКІ ЧЕСНОТИ

ВВІЧЛИВІСТЬ

Щоб у родині панувала злагода, щоб дружно працювалося в гурті, люди повинні бути уважними одне до одного і ввічливими. Не забувай якнайчастіше вживати такі слова й вирази: «пробачте, що потурбував», «дякую», «спасибі», «будь ласка», «якщо ваша ласка», «дозвольте допомогти» тощо — і ти побачиш, як змінюються на краще настрої і атмосфера навколо.

Можливо, ти звертав увагу: злість і грубість ніколи не допомагають досягти того, чого прагнеш. У відповідь на грубощі ти чуєш... грубощі, на крик відповідають криком.

Якщо ти розпалився, то інший теж стає войовничим. Коли в тебе стискаються кулаки, то вони стискаються й у того, з ким ти сперечаєшся.

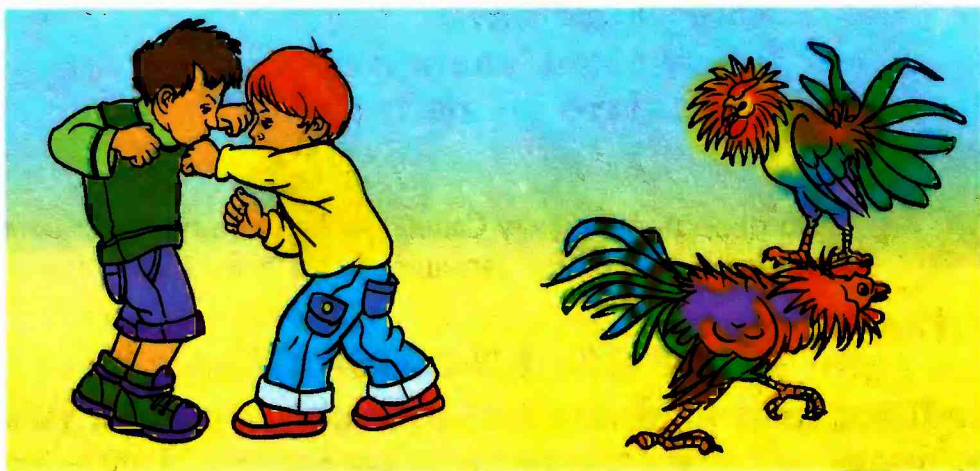

Безпідставно? Ні. Твої грубощі — то цілком достатня підстава.

Скажімо, особисто ти вирішив не давати волі роздратуванню й гніву, бути ввічливим і розважливим. Чудово! Але що ж робити для того, аби загасити чужий гнів? Як захистити себе від грубощів?

Передусім навчитися залагоджувати сварку, не гарячкувати. І пам'ятати: **стриманість** — то найкращий стиль поведінки.

Тлумачний словничок

Ввічливість — ознака добре вихованої людини; вміння привітно поводитися з іншою людиною.

Об'єднайтеся в пари. Обговоріть текст і розгляньте малюнки. На основі тексту і малюнків складіть правила ввічливості.

САШКО

В трамваї переповненім
Сашко з м'ячем сидить,
А біля нього згорблений
Старий дідусь стоїть.
Хтось до Сашка звертається:
— Чи вас у школі вчать,
Як місце дати старшому,
Як старших поважать?
— Та вчать, — Сашко відказує, —
Але у дану мить
Розпочались канікули
І нас ніхто не вчить!..

Грицько Бойко

1. Обговоріть поведінку Сашка. **2.** Складіть поради цьому нечемному хлопчику. Запишіть їх на дошці або плакаті.

ЩЕДРІСТЬ І ЖАДІБНІСТЬ

Щедрість, тобто вміння ділитися з іншими тим, що маєш, — дуже цінна риса характеру. І дитина, якій притаманна ця риса, ніколи не залишиться без друзів.

А от жадібні діти, навпаки, дуже швидко можуть переконатися, що з ними ніхто не хоче гратись і ділитися чимось так само ніхто не поспішає.

Нелегко віддати іншому те, що тобі самому могло б згодитись, особливо коли ти робиш це вперше. Та варто лише спробувати. І одного чудового дня

тобі сподобається бути щедрим. Ти побачиш, що можеш зробити іншу людину щасливою, а це почуття ні з чим не порівняти.

Так відчуваються твої тато й мама, коли дарують тобі те, про що ти давно мріяв.

Якщо ти хочеш порадувати себе, візьми якусь зі своїх іграшок, книжок або настільних ігор і подаруй комусь із друзів. Тільки вибери таку річ, яка обов'язково сподобається твоєму другові. Коли ти побачиш радість на його обличчі, — безсумнівно, ця радість передасться тобі, і на душі в тебе буде гарно, як ніколи.

І ще запам'ятай: одержувати і дарувати подарунки особливо приємно не в свято, не до дня народження, а в звичайнісінький день, коли їх ніхто не чекає. Такі подарунки приносять особливу радість.

За Робертом Ротенбергом

Влаштуйте в класі куточок однокласників. Виготовте з паперу «кишеньки» з іменами учнів. Наклейте на великий аркуш. До «кишеньок» можна покласти записки з подякою за щось, вітання з днем народження, іншим святом або просто зі словом «молодець!» за гарну відповідь на уроці.

БУТИ ОЩАДЛИВИМ — ДОБРЕ, СКУПИМ — ПОГАНО!

Гроші не варто витрачати на все, що заманеться, бо потім їх може не вистачити на щось дуже потрібне. Гроші даються дорослим нелегко. Щоб отримати кошти, вони багато працюють. Тому діти мають знати, що таке ощадливість.

Ощадливість, або економність, — це коли ти з повагою ставишся до зароблених грошей і не витрачаєш їх на всілякі дрібниці.

А як би ти охарактеризував хлопчика, якому батьки дають кишенькові гроші, а він їх не витрачає, а складає у спеціальну коробочку в шафі? Там само він ховає і свої іграшки, яких також має чимало. Нікому не дозволяє навіть підходити до цієї шафи.

Чи справді цей хлопчик економний, ощадливий? Мабуть, він не ощадливий, а скупий, жадібний. А це не одне й те саме.

Бути економним — не значить не давати нікому грошей, ховати їх від усіх. Навпаки, бережливі люди завжди радо діляться з іншими, пропонують свою допомогу. І можуть це зробити саме тому, що відкладають, а не витрачають гроші.

1. Що значить, на твою думку, бути ощадливим? 2. Як ти вважаєш, у хлопчика, про якого йдеться в тексті, багато друзів? Чому?

Народна мудрість

- Ощадливий кращий від багатого.
- Бережливість краща за прибуток.

ЗА ДОБРО — ДОБРОМ

Українська народна казка

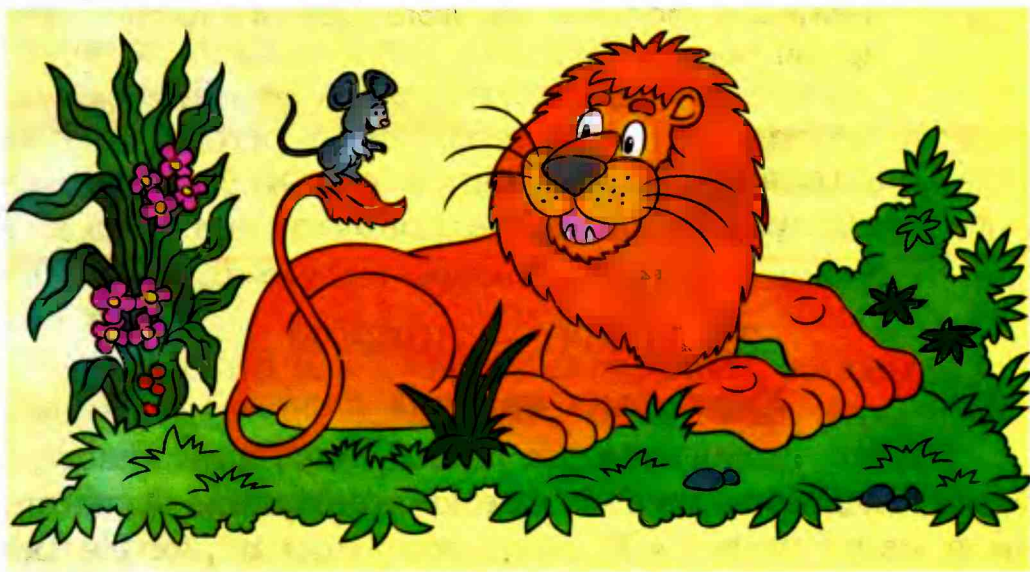
Пішов якимось лев на лови і зустрів мишку. Хотів її з'їсти, уже й лапою придушив. А мишка й каже йому: «Ой леве, могутній царю! Не їж мене, змилуйся наді мною, бідною, маленькою мишкою! Я тобі за те в пригоді стану!» Засміявся лев: «Ти мені в пригоді станеш? Якась нещасна

мишка — мені, цареві над звірами, у пригоді може стати?!» — «А хто може тєє знати, — каже мишка, — тільки благаю я тебе, зглянься наді мною!» Зглянувся лев, пустив мишку. Подякувала вона й побігла швиденько до своєї нірки.

Коли це, за якимось часом, попався лев у тенета. Б'ється, сердешний, борсається в тенетах, нічого не зробить, — ще гірше заплутався в сітку. Аж де не взялася мишка, — одну петельку перегризла, другу... Як заходилась, то таку дірку в тенетах зробила, що й лев виліз. Тоді мишка й каже левові: «А що, бачиш, і я, маленька мишка, тобі в пригоді стала». — «Бачу, — каже лев. — Віддячила ти мені і навчила мене!..»

1. Прочитайте казку в особах. 2. Поміркуйте, чому вона так називається. 3. Обговоріть, чого навчила мишка лева.

ЛЮДИНА МАЄ ТВОРИТИ ДОБРО

У світі разом із любов'ю, добротою, милосердям, на жаль, ще є багато зла. Свідомо чи ні, але чимало людей, дітей зокрема, чинять зло бездумно, не замислюючись про наслідки своїх дій.

Словом, протилежним до «милосердний» (тобто мило, добре серце), є слово «безсердечний». Так говорять про людину, у якої серце сліпе і глухе до чужого болю.

Немилосердно проходити повз чужу біду, наче це тебе не стосується, не простягнути руку тому, кому ти можеш допомогти.

Запам'ятай! Милосердя людини не тільки в тому, що вона не чинить зла. Людина має творити добро.

У доброму світі буде краще всім.

За Наталею Гавриш

Тлумачний словничок

Добро́ — благо, корисна справа, гарний вчинок. Протистоїть злу, поганому, руйнівному.

Доброта́ — чуйність; прагнення робити добро іншим.

Милосе́рдя — співчуття; добре, співчутливе ставлення до кого-небудь.

1. Знайди спільне між словами «добро», «доброта», «добродій».
2. Як, на твою думку, виявляються доброта й милосердя людини?

Організуйте в класі куточок добрих справ. На великий аркуш можна наклеювати маленькі смужки з побажаннями своїм друзям, описом справ, за які ви комусь вдячні.

ВОВК ТА КІТ

Українська народна казка

Вовк тікав з лісу, біг повз село, побачив на тину kota та й каже:

— Котику-братику, скажи, хто з ваших людей добріший, щоб мене сховав? Бо за мною стрільці женуться.

Кіт каже:

— Піди до Петра, — добрий чоловік.

— Правда, що добрий, та я в нього вівцю вкрав, — одказав вовк.

— Ну, — говорить кіт, — то йди до Дмитра, — гарна людина.

- Та він сердитий на мене за гусей.
- Погана справа!.. Ну, то до Семена.
- Та я ж у нього теля з'їв.
- Ну, — каже кіт, — коли ти такий, що всім шкоди наробив, то хто ж тебе сховає?

1. Обговоріть поведінку вовка.
2. Переробіть цю казку так, щоб вчинки вовка допомогли йому уникнути біди.
3. Доберіть прислів'я за змістом оповідання.

ДОБРО І ЗЛО

Одного разу Добро прийшло в гості до Зла. Зло стало пригощати Добро чаєм, але в кухлик замість цукру поклало сіль.

Добро спробувало сіль, але нічого не сказало Злу. Тільки подякувало за гостину.

А коли Добро йшло від Зла, воно сказало: «Щось цукор у вас несолодкий. Візьміть гроші, купіть собі цукерок до чаю».

Зло все перекошилось, але робити нічого, довелося взяти гроші.

Так Добро віддячило Злу добром за зло.

1. Продовж рядки.
Ніхто не має права: ображати, карати, принижувати, ...
Кожен має право: захистити, допомогти, поділитися, ...
2. Вибери та обґрунтуй правильні, на твою думку, міркування.
  - Злі люди завжди самотні.
  - Зробив добро — похвались.
  - На зло відповідай добром.

ДЕЛІКАТНІСТЬ

Бути делікатним означає поважати життя інших людей і не втручатися в їхні справи. Найперше правило вихованої людини — не відкривати й не читати чужих листів...

Якщо ти випадково присутній при телефонній розмові, яка тебе не стосується, не роби зауважень і не став запитань. Поводься так, ніби ти оглух на час розмови...

Є багато запитань, ставити які неделікатно: «Що тобі сказав по секрету Владек?», «Куди вчора ходила твоя мама?» На будь-яке з цих запитань можна почути цілком зрозумілу відповідь: «Пробач, але це тебе не стосується».

Неделікатно, перебуваючи в чужому домі, відчиняти дверцята й висувати шухляди в столах, шафах, ходити без запрошення по кімнатах, заглядати на кухню.

Неприпустимо без дозволу розглядати вміст сумок і портфелів, навіть якщо вони належать найближчим людям. Чи треба говорити про чужі кишені?..

За Яном Камичеком

Чи знаєш ти?

У японців прийнято відводити погляд від співрозмовника, аби він не подумав, що його розглядають. Дивитись у вічі одне одному під час розмови вважається просто неввічливим.

Об'єднайтеся в пари. Обговоріть текст і на його основі сформулюйте правила делікатної поведінки людини, як-от: негарно в чужому домі заглядати без дозволу в шафу, шухляди столу тощо.

Наведи приклади делікатної поведінки своїх знайомих.

ДОДЕРЖУЙ ДАНОГО ТОБОЮ СЛОВА

Я прийшов додому раніше, ніж завжди. Мама висловила міркування:

— Мабуть, якась планета іншим боком до Землі повернулася.

— Чому? — здивувався я.

— Бо ти одразу ж після уроків додому з'явився.

— А-а-а, — сказав я. І подумав: «Чому б мені не стати зразковим? Ось дам собі слово... Вивчу уроки... Одразу ж... Тільки після цього піду гуляти...»

— Ти що, знову до школи збираєшся? — спитала мама. — Книжки перебираєш.

— Ні! — мамі не скажу нічого. — Просто складу акуратно.

Мама здивовано стенула плечима. І поставила мені їжу.

Їм. Надворі сонячно. Горобці ганяються один за одним. Один подібний до Петька Софіїна... Петько, мабуть, уже на вулиці. І Вадим. А може, не починати з уроків?.. Я ж іще не дав собі слово. А тільки збираюся давати. І ніхто про це не знає. Я можу його ще переглянути. Почати не з уроків. Почати з прибирання у квартирі. Мама ось піде з обіду. Я візьмуся... Поприбираю геть усе. І кімнату, і коридор, і кухню, і туалет... А поки вибіжу надвір...

Полегшено зітхнув. Ніби гора з плечей зсунулася...

Ганяємо м'яч. Вадим як фуганув — м'яч між гіллям на дереві зачепився.

Петько поліз. Відчахнув гілляку. І розірвав штани.

Тут наче з-під землі виросла Петькова мама. Почала лупцювати Петька і примовляти:

— Це за штани! Це за штани!

Віддалік стояв якийсь дядько. Сказав:

— А чому ви не скажете: «За дерево! За дерево!»? Штани можна завтра купити нові. А дерево двадцять років росте.

Петькова мама і дядько почали сперечатися.

Ми з Вадимом пішли. Він — додому. Я сів біля будинку на лавочці. І тут згадав, що дав собі слово поприбирати у квартирі.

А надворі так гарно. Квіти цвітуть. Бджоли літають. Пташки щебечуть. Зовсім не хочеться заходити у квартиру.

Може, сьогодні не починати перевиховуватися? Може, переглянути і це слово? Ніхто ж не знає, що я його давав. Я ж сам собі, а не по радіо. Чи в газеті... Правильно! Почну із завтрашнього дня... З ранкової фіззарядки...

Знову ніби скеля з плечей зсунулася...

Дивно. Одне слово, а яке воно важке...

За Євгеном Дударем

1. Що означає, на твою думку, «дати слово»?
2. Як ти розумієш вислів «господар свого слова»?

1. Прочитайте текст в особах. 2. Обговоріть поведінку хлопчика. Як ставилася до нього мама? Чи погоджуєтеся ви з міркуваннями хлопчика? Що виявилось для нього важким? 3. Обговоріть ситуації за малюнками. Які поради ви можете дати дітям?

Сьогодні ще полежу, а завтра вже буду робити зарядку.

З понеділка розпочну допомагати матусі.

З наступного семестру наведу порядок на столі.

Потерпи, бабусю! Якихось сім серій лишилось.

З допомогою батьків склади для себе план виконання зобов'язань і щоразу підглядай у нього, перевіряй, чи дотримав ти даного собі слова.

- Краще не обіцяти, як слова не держати.
- Хто не додержує свого слова, той сам себе зневажає.

НАМАГАЙСЯ НЕ ОБМАНЮВАТИ

Багато хлопців і дівчаток люблять говорити неправду. Дуже спокусливо просто так трішки збрехати. Із цього й починається!.. З маленької брехні виростає велика... І тоді вже важко зупинитися, бо одна брехня породжує багато нових.

Люди не люблять і не шанують тих, хто говорить неправду. Їм уже ніколи не вірять, хоч би вони деколи й говорили найщирішу правду.

Отож пообіцяй собі не піддаватися спокусі, аби не втратити власної гідності. Бережи честь змолоду!

ПРАВДИВІ ДВА СЛОВА

- Людмило Аркадіївно, можна ввійти?
- Заходь, заходь, Сергійку!
- Людмило Аркадіївно, я спізнився!
- Про це я вже здогадалася. По-перше, доброго дня!
- Доброго дня.
- По-друге, поясни нам, що з тобою трапилось цього разу.
- Ой, день якийсь виявився невдалий! Самі неприємності! Спочатку зіпсувався годинник.

— Зупинився чи що?

— Ні, просто годинникова стрілка стала рухатися проти годинникової стрілки. А хвилинка — проти хвилиної. І тому я не міг дізнатися, котра година. Але потім усе-таки дізнався, бо дуже хотілося до школи вчасно прийти.

— Яким же чином?

— Дуже просто: по телефону. Набрав відповідний номер, а звідтіля кажуть: «Вже пів на дев'яту!» Я кажу: «Правда?» А вони відповідають: «Авжеж!» Я зрозумів, що спізнююсь, швидко одягнувся і вискочив за двері. Дивлюся — малярі пофарбували всі сходишки зеленою фарбою. І табличку почепили: «Прохід тимчасово закритий». Це означає, поки не висохне. Що робити? Довелося всім мешканцям нашого будинку спускатися водостічною трубою.

— І тобі теж?

— І мені теж. Я швидко спустився з п'ятого поверху, вибіг на вулицю, дивлюся: що таке! На той бік ніяк не перейти, всю вулицю перекрили.

— Невже теж пофарбували зеленою фарбою?

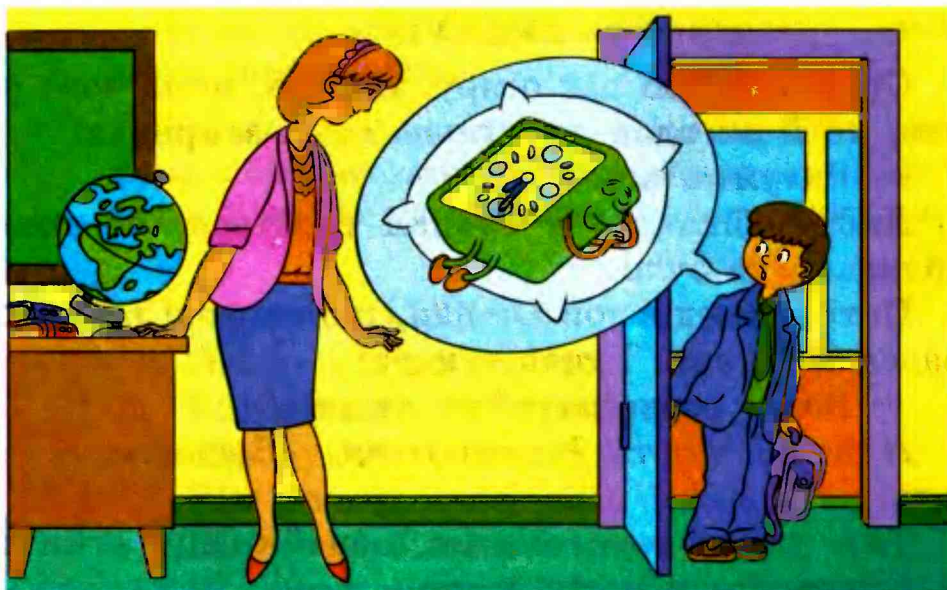
— Ні, що ви! Просто виявилось, що по проїжджій частині вели жирафу, тому весь рух зупинився.

— Куди ж вели цю жирафу?

— Не знаю. Напевно, в зоопарк. Або в цирк.

— А може, на кінозйомку?

— Отже, довелося довго чекати. Ну, а потім я вже спокійно побіг до школи, тому що більше нічого не трапилось.

— Так, дуже дивна історія. А тепер зізнайся, Сергійку: чи є хоч два слова правди з того, що ти нам зараз розповів?

— Два слова є...

— Які ж це слова?

— «Я спізнився».

Владислав Кузнецов

1. Прочитайте текст в особах. **2.** Поміркуйте, як Сергійкові треба було вчинити, щоб про нього сказали: «Хлопчик говорить правду».

Чи знаєш ти?

Нью-йоркська телефонна компанія дослідила, яке слово люди вимовляють найчастіше. Ним виявилося слово «я».

БРЕХУН

Степан у полі пас отару. Нудьга, нема чого робити, то й вигадав дурити людей і закричав:

— Рятуйте, вовк!

Люди збіглись, а Степан сміється, бо вовка й близько не було.

Потім угледів той Степан, що справді вовк підкрався до отари, і став гукати:

— Вовк, вовк, рятуйте, люди!

А люди чують та сміються: «Бреше!» — кажуть.

Тим часом вовк схопив щонайкращу ягничку і без перешкоди потяг у ліс.

Отак буває на світі: хто раз збрехав, тому вже більше не повірять.

За Левом Толстим

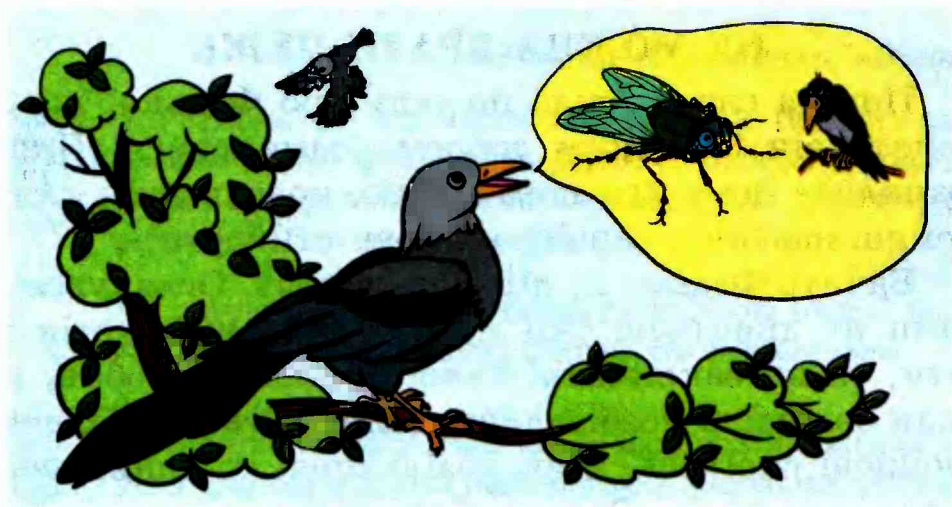

Що трапиться, коли всі казатимуть неправду? Спробуй уявити такий безлад.

Об'єднайтеся в групи. Створіть за оповіданням мультфільм з окремих кадрів-малюнків. Розгорніть сюжет на дошці. Запишіть під малюнками головну думку твору.

СОРОКА

Нехитре діло сороче:
Розсядеться та стрекоче,
Що цукор солоний,
Що молоко червоне,
Що муха більше ворони,
Що слон легший від мухи,
Що роги найбільші в півня,
Що ніч настане опівдні,
Що раки ростуть на дубі,
Що вовкулаки беззубі,

Що риби в полі пасуться,
Що жаби копитами б'ються,
Що найвище літають корови,
Що найкраще співають сови,
Що їжак сам себе голить,
Що штани одягають на голову.
Але ніхто того не слуха,
Бо ясно:
Сорока — брехуха.

Іван Євтич

Прочитайте текст в особах — хтось від імені Сороки, а решта учнів нехай їй заперечують і виправляють її вислови.

Народна мудрість

- Правда і з дна моря виринає, а неправда потопляє.

НЕ МОЖНА БРАТИ ЧУЖЕ

Погана слава йшла по селу про Федька, що не любить він із чужим добром розминатися. Якось трапилося йому йти повз кузню, коваль саме кинув щойно зроблену гарячу підкову стігнути...

Бачить Федько — підкова лежить. Оглянувся — ніхто не дивиться. Він схопив підкову і хотів тікати, та як закричить! Такого репету наробив, що люди звідусіль позбігалися, запитують, що бідному хлопцеві скоїлось, а як довідалися, то такий регіт пішов, що обпик Федька гірш підкови.

А коваль ще й додав сміючись: «Тепер будеш, хлопче, знати, що чуже добро пече руки».

З дитячої читанки «Вінок»

1. Розкажи, що трапилося з Федьком. **2.** Поясни слова коваля: «Чуже добро пече руки». **3.** Вибери з поданих слова, які характеризують Федька: *зłodій, пустун, бережливий*. Поясни свій вибір.

Чи траплялося комусь із вас бути жертвою злодія? Якщо так, то що ви відчували? Обговоріть такі ситуації.

Виготовте стіннівку «Наш клас», щоб вітати однокласників з різними подіями (перемогою в змаганнях, успіхами в навчанні тощо).

ЛЮДИНА В СУСПІЛЬСТВІ

СУСПІЛЬСТВО

Суспільство — група людей, об'єднаних спільною історією, культурою, законами, виробництвом.

Сім'я, шкільний колектив, друзі — це частина суспільства.

Розглянь малюнки. Хто належить до суспільства?

Запам'ятай! Людину творить країна, де вона народилась. Але й країну створюють люди, які в ній живуть.

УКРАЇНА — НЕЗАЛЕЖНА ДЕРЖАВА

Україна — це велика незалежна держава в Європі. Своїми розмірами вона більша за такі держави, як Велика Британія, Австрія, Бельгія, Нідерланди, Данія, Португалія і Швейцарія, разом узяті.

В Україні — понад тисячу міст. Великі міста — Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса, Запоріжжя, Львів, Луганськ, Миколаїв, Херсон.

В Україні є гори — Карпати і Кримські, є в ній і моря — Чорне й Азовське. Річок в Україні налічується сімдесят три тисячі. Вражаюча цифра!

Київ — столиця України. Він розташований на берегах найбільшої в Україні річки — Дніпра.

Україна — твій рідний край, твоя земля, де ти народився і зростаєш.

Об'єднайтеся в пари. Обговоріть такі питання.

Хто з вас подорожував Україною? Де побував? Що цікавого дізнався про Україну?

Виконайте в групах проект «Подорожуємо Україною». Оформте його у вигляді альбому. Тут можна розмішувати не лише листівки з видами різних місць, а й світлини, марки, малюнки.

З'ясовуйте:

- чим переважно займаються люди в тій чи іншій місцевості;
- які в них місцеві традиції (як відзначають свята, чим і що прикрашають, як одягаються).

Зразок виконання проекту вміщено на с. 55–56.

ХТО ТИ? ЗВІДКИ? ЯКОГО РОДУ-ПЛЕМЕНІ?

Як відповісти на ці запитання, щоб було докладно, правдиво й розумно?

А ось так:

— Я живу в Україні. Рід наш славний, правдивий і працьовитий.

Прагнемо з усіма жити в мирі й злагоді.

Нас — багато. Усі ми різні, тому одне одному цікаві. Ми — українці!

Я — грек

Я — білорус

Я — болгарин

Я — єврей

Я — татарин

Я — поляк

Я — румун

Я — росіянин

Усі ми — громадяни України!

Тлумачний словничок

Громадянин — людина, яка постійно живе в державі, користується правами і виконує обов'язки, установлені її законами.

Запам'ятай! Зростати громадянином своєї країни — це значить:

- прагнути до знань, мудрості, до корисної людям діяльності;
- дізнаватися про історію свого народу, берегти все краще, що нам дісталось від дідів-прадідів;
- шанувати традиції українського народу.

1. Хто живе в Україні? **2.** Як одним словом можна назвати всіх мешканців України?

ДЕ ТИ ЖИВЕШ

У кожної людини є свій рідний куточок на Землі. Це край, де вона народилася. Жити на рідній землі — велике щастя!

1. Розглянь малюнки. Зображення на якому з них нагадує тобі твій рідний край? **2.** Чим славиться твій край? **3.** Яка природа твого краю? Як її охороняють?

* * *

Сама собою річка ця тече,
Маленька річечка, вузенька, як долоня.
Ця річечка — Дніпра тихенька синя доня,
Маленька донечка без імені іще.
Вона тече в городі в нас під кленом,
І наша хата пахне їй борщем.
Цвіте над нею небо здоровенно
Солодкими хмарами з дощем.
Ця річечка тече для клена і для мене,
Її й тоді я бачу, коли сплю.
Я річечку оцю в городі в нас під кленом
Як тата й маму і як мед люблю.

Микола Вінграновський

1. Назви річечку, про яку так зворушливо написав поет.
2. Як називається річка, що тече там, де ти живеш? Яка вона: велика чи маленька?
3. За що ти любиш свою річку?

Дізнайся в дорослих, чому річка у вашій місцевості має таку назву. Розкажи про це в класі. Розпочинай свою розповідь, наприклад, так: «Річка Черемош має таку назву тому, що в наших місцях росте багато черемхи».

Народна мудрість

- У рідному краю і бур'янець пахне.
- До свого краю всі думки линуть.
- Нема в світі, як своя країна!
- Батьківська хата усім багата.

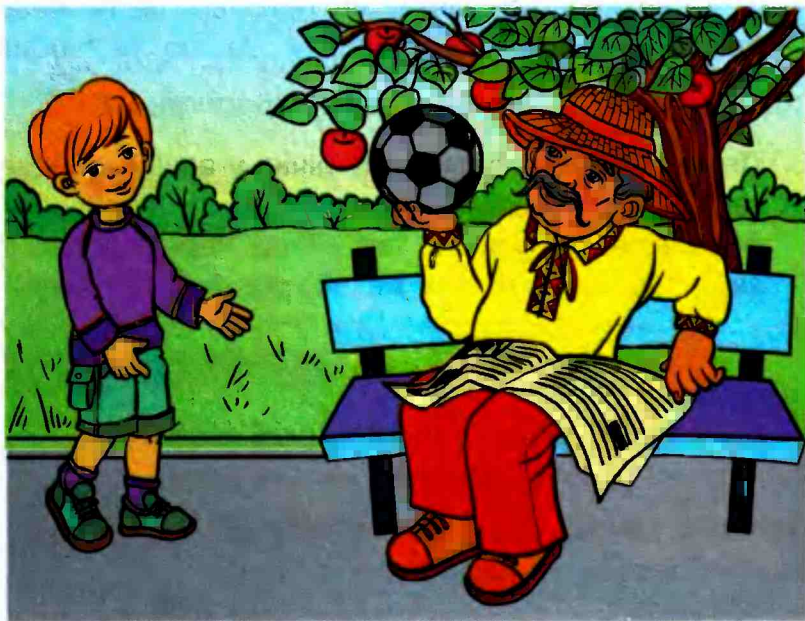

ДИВОВИЖНІ ІМЕНА

Якось сидів я в парку на лаві. Поруч зі мною читав газету старенький дідусь у солом'яному брилі й барвистій вишиванці. А неподалік грався м'ячиком маленький хлопчик. Підкинув хлопчик м'ячика. Ударився той об стовбур дерева й відкотився прямцем дідусеві до ніг. Підняв дідусь м'ячика й чекає, що далі буде.

Підійшов хлопчик до нашої лави, став за два кроки й теж чекає, щоб йому м'ячика віддали.

- Ти хто? — запитав дідусь.
- Петрик, — баском відказав хлопчик.
- І прізвище своє знаєш?
- Знаю — Козаченко.
- А ще ти хто?

Хлопчик мовчав.

— У якому місті ти мешкаєш?

— У Києві.

— Значить, ти не тільки Петрик Козаченко, — усміхнувся дідусь, — а й киянин. Крім того, ти українець, бо народився в Україні й належиш до українського роду. А ще ти — європеець. Адже наша країна розташована не в Африці, не в Австралії, а в Європі. І, нарешті, ти землянин, бо живеш на планеті Земля. Он хто ти, Петрику Козаченку!

Дідусь простягнув хлопчикові м'ячика. Той ухопив його обіруч і вистрибцем побіг розказувати мамі, що сиділа на сусідній лаві, скільки в нього цікавих, просто дивовижних імен.

Анатолій Григорук

Тлумачний словничок

Бриль — головний убір із широкими краями — крісами.

Вистрибцем — підстрибуючи.

1. Розкажи про себе так, як Петрик своїй мамі.
2. Чому кожного з нас можна назвати європейцем?

Чи знаєш ти?

Найпоширенішим в Україні є прізвище Шевченко. Тільки в Києві мешкає понад тисячу однофамільців великого Кобзаря.

ТВОЯ КРАЇНА — УКРАЇНА

...А вона в мене єдина —
Рідна, славна Україна.
Це — полтавські рушники,
І черкаські шулики,
І дунайські плавні,
І Карпати славні,
І озера на Волині,
І Славутич синій-синій,
І подільська хата,
Й Таврія багата,
Слобожанське яре збіжжя,
Легендарне Запоріжжя,
Сіверські джерельця —
Все мені до серця.
Тут мій корінь і родина...
Одне слово — Україна!

Тетяна Бойченко

1. Чи згадано у вірші про твій край? Про що саме?
2. З'ясуй незрозумілі слова й вирази.

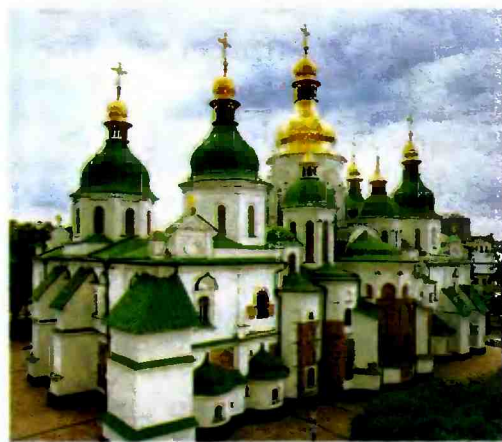

ІСТОРИЧНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

Надзвичайно багато для українського народу, для України важать такі слова: *козак, чумак, хлібороб, кобзар*. У них відображено найголовніші події з життя нашого народу — народу-воїна, народу-трудівника, народу-співця. Варто промовити «козак» або «кобзар» — і кожен зрозуміє, що йдеться про нас, українців!

В Україні є чимало всесвітньо відомих архітектурних пам'яток. Передусім це Софійський собор, Золоті ворота в Києві, Києво-Печерська лавра. Зберігають свої віковічні таємниці Олеський замок та руїни Високого замку на Львівщині.

Застигли на сторожі вічності Спаський собор, Іллінська та П'ятницька церкви в Чернігові. Стоять у Тернополі свідки минулих століть — Старий замок, Здвиженська церква та церква Різдва Христового.

Софійський собор у Києві

Міська ратуша у Львові

Старий замок у Тернополі

Ханський палац у Бахчисараї

Страшні війни, лихоліття понищили в Україні дуже багато чудових мистецьких споруд. Тому треба не тільки шанувати те, що збереглось, а й прагнути відродити втрачене — чи то величний собор, чи то стародавню маленьку церкву.

Тлумачний словничок

Чума́к — український селянин, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу.

Кобза́р — український народний співець, що супроводив свій спів грою на кобзі.

Позмагайтеся, хто більше назве замків і палаців України.

Принеси з дому листівки, на яких зображено історичні пам'ятки України. Підготуйся й розкажи в класі про одну з них.

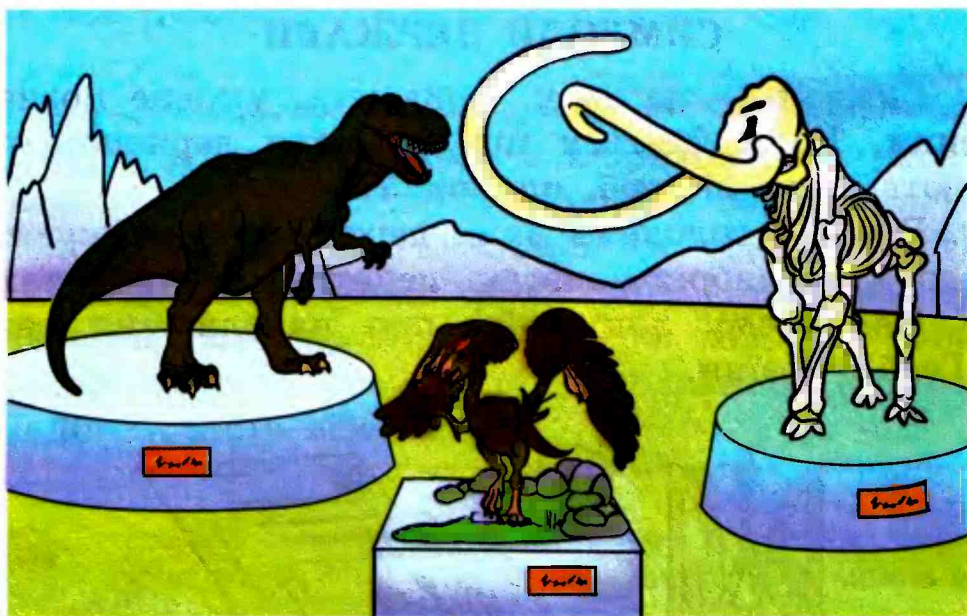
МУЗЕЇ

Цікаво ходити в музеї. Тут збирають, вивчають і зберігають пам'ятки культури, різноманітні колекції, старовинні речі.

У природничому музеї міста Києва виставлено скелети мамонтів.

В аптеці-музеї міста Львова можна побачити і навіть купити лікувальні настоб'янки в старовинних пляшечках.

У будь-якому історико-краєзнавчому музеї розміщено колекції зброї, одягу, що збереглися від давніх часів.

У музеї відомого вченого Сергія Корольова в місті Житомирі у відвідувачів перехоплює подих від побачених там ракет, супутників.

Цікаво ходити в музеї. А якщо поблизу немає музею? Створіть його самі. Це може бути музей старовинних речей, музей хліба або старих листівок і навіть виставка репродукцій картин знаних художників.

Познайтеся, хто більше назве музеїв свого краю, а хто — України.

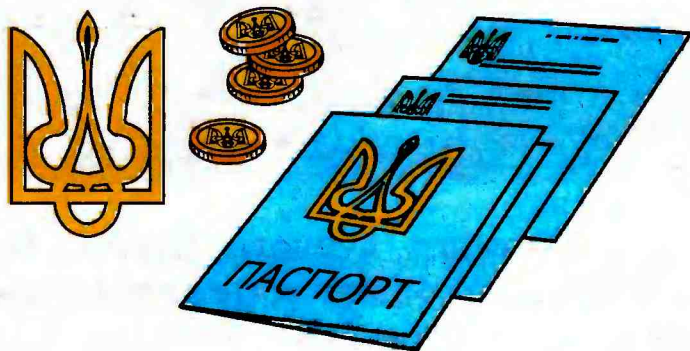
З допомогою батьків зberi інформацію про один із музеїв України: музей книги, музей лісу або музей води. Ознайом з цією інформацією своїх однокласників.

СИМВОЛИ ДЕРЖАВИ

Символ — це знак, прикмета, умовне позначення. Коли йдеться про символи держави, то мають на увазі **герб, прапор, гімн**.

Герб — головний знак держави. Зображують його на прапорі, монетах, печатках, документах.

На твоєму документі про народження теж є Герб України.

Державний герб України — золотий тризуб на синьому тлі.

Яке походження цього національного символу? Що він означає?

Зверніть увагу на те, що слово *тризуб* містить число *три*. Це число завжди вважалося магічним. У народних казках розповідається про трьох богатирів, про три бажання, про три завдання, які виконує герой.

Тризуб належить до найстародавніших священних знаків, які прийшли з глибини віків. Цей знак виявлено на печатці великого князя Святослава, на срібних монетах князя Володимира.

Чи знаєш ти?

Дійшов до нас ще один з найвідоміших українських національних символів — золотий лев. Коли князь Данило Галицький заснував нове місто, назвавши його на честь свого сина Лева — Львовом, він дарував йому герб: золотого лева на синьому тлі. Ось уже сім з половиною століть Львів — місто левів.

Разом з батьками досліди, на яких документах членів твоєї сім'ї міститься Герб України, де його можна ще зустріти.

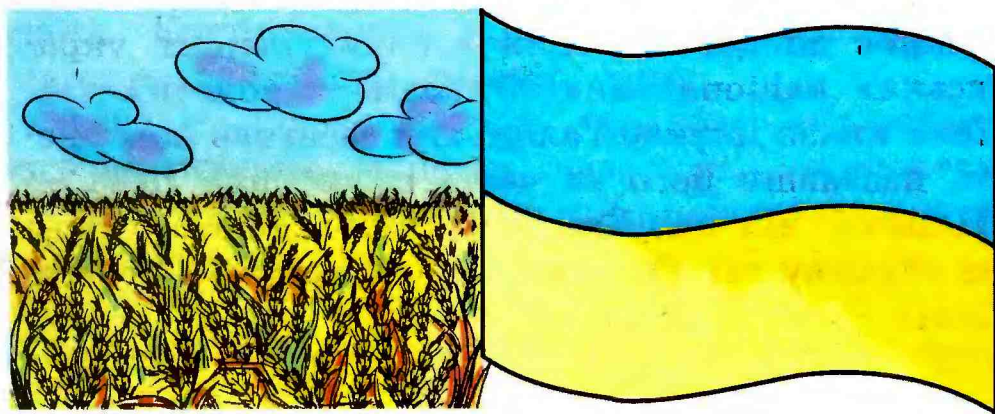
Якби тобі довелося розробляти герб свого роду, свого міста, що б ти зобразив? Поцікався, може, у твого міста вже є свій знак. Який він?

ПРАПОР

Прапор — це державний символ,
він є в кожній державі;
це для всіх — ознака сили,
це для всіх — ознака слави.
Синьо-жовтий прапор маєм:
синє — небо, жовте — жито;
прапор свій оберігаєм,
він святиня, знають діти.
Прапор свій здіймаєм гордо,
ми з ним дуже і єдині,
ми навіки вже — народом,
українським, в Україні.

Наталка Поклад

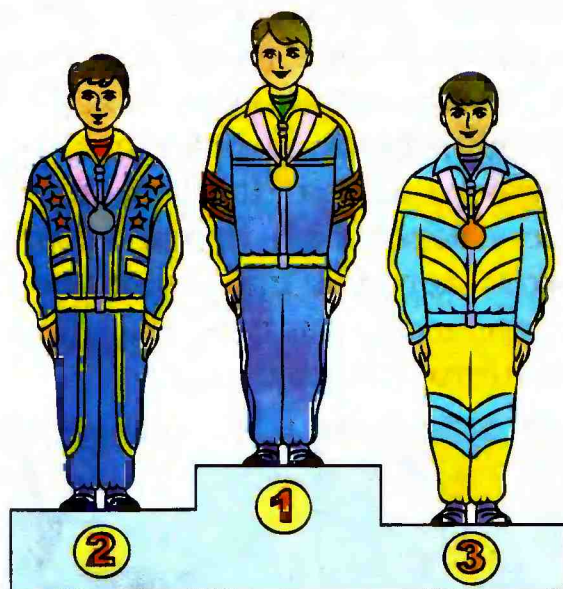
Синє небо над золотою нивою — таке значення кольорів **Державного прапора України**. Отже, наш прапор синьо-жовтий. А можна сказати, що він жовто-синій? Ні, не можна. Бо за правилами кольори прапора читаються згори донизу.

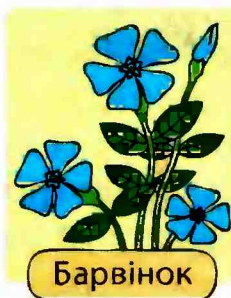

Державний гімн України — урочиста патріотична пісня, яка ушлавлює Україну. Він звучить щоденно о 6 годині та о 24 годині по Українському радіо.

Пам'ятай! Коли звучить гімн на урочистих подіях, треба встати.

Уявіть, що ваш клас вирішив до Дня Незалежності України створити клумбу у вигляді Державного прапора. Обговоріть, які квіти на ній можна виростити.

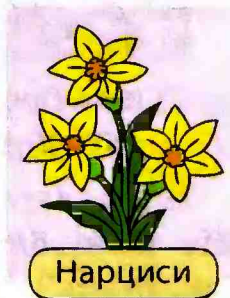
Барвінок

Нагідки

Півники

Нарциси

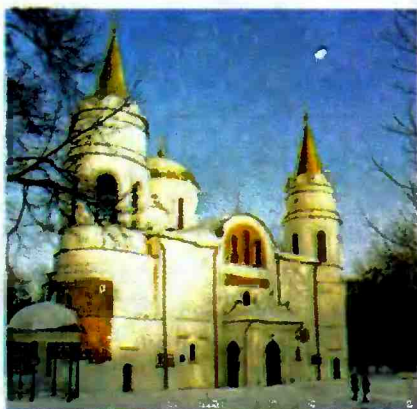
ПОДОРОЖ КАРТОЮ УКРАЇНИ

ЧЕРНІГІВ

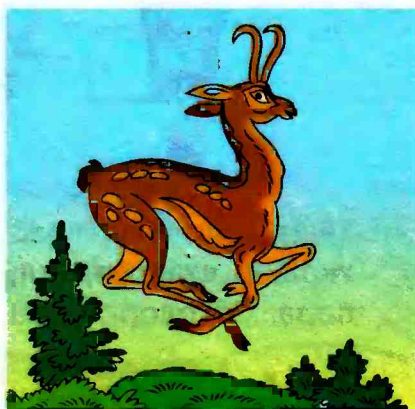
Багата на поетичні перекази українська земля. Майже кожна легенда, створена нашим народом, пов'язана з певною подією та місцевістю.

Спробуймо з'ясувати походження назви міста Чернігів, що розташоване на правому березі Десни. Час заснування Чернігова губиться у віках. Назва міста оповита легендами. Її пов'язують, наприклад, з іменем хороброго князя Чорного, який уславився непримиренною боротьбою проти хозар.

Існує також легенда про княгиню Чорну, яка не скорилася ворогові. І в пам'ять про неї сіверяни назвали своє місто Черніговом.

Спасо-Преображенський
собор у Чернігові

Сарна

Інша легенда свідчить, що нібито раніше Чернігів називався Сернігів — від слова *сарна*. А хто така сарна? Це тварина родини оленів — лагідна,

полохлива, прудконога. У давні часи сарни мешкали в навколишніх лісах. Цих тварин було так багато, що й місто назвали на їх честь.

Якій із цих легенд вірити? Найімовірніше, назва міста Чернігів утворена від особового імені. А воно, очевидно, походить від слова *чорний*.

У місті збереглися чудові архітектурні пам'ятки різних часів, які надають йому неповторної краси й своєрідності.

Тлумачний словничок

Легенда — народний переказ про якісь події або життя людей.

Хозари — давні напівкочові племена.

Сіверяни — давнє східнослов'янське плем'я.

Які історичні пам'ятки є у твоєму місті або селі? З якими історичними подіями вони пов'язані? Що ти про це знаєш?

РОГАТИН

На півночі Івано-Франківщини, біля підніжжя одного з відрогів Гологір, там, де до нього близько підходить річка Гнила Липа, стоїть стародавнє місто Рогатин. Воно відоме з 12 століття. З ним пов'язана така легенда.

...Якось із терема вийшла донька князя Данила Галицького та й пішла прогулятися в ліс, що дрімучою стіною стояв навколо.

Спекотливі промені літнього сонця ледь пробивалися крізь зелене плетиво гілок. Щебетали

птахи, зовсім близько на стовбурі вистукував дятел...

Спочатку князівна йшла лісовою стежиною, а далі, не помітивши, як та обірвалася, пішла поміж дерев. Якось несподівано ліс потьмянішав, спохмурнів.

Князівна повернула назад. Але стежина пропала. Раптом дівчина почула глухий тупіт. Перед нею з'явився красень «рогатий», так звали тоді лосів. Ніби зачарований, дивився він на дівчину-красуню. Потім повернув убік і тихо, немов запрошуючи, рушив. Князівна пішла за ним.

Невдовзі перед її очима вігулькнула сонячна галява. За нею на пагорбі стояв літній княжий терем.

Дівчина побігла вперед, а коли озирнулася, щоб поглянути на свого рятівника, його вже не було.

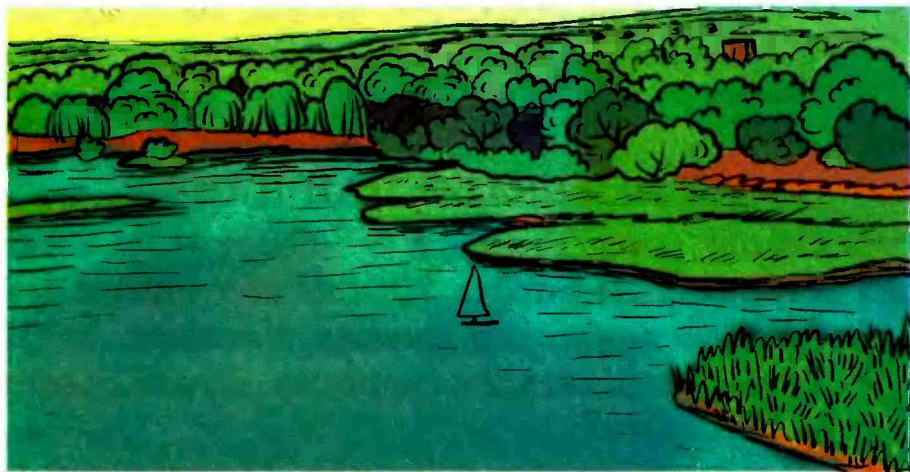
Донька розповіла зраділому батькові про те, як її врятував рогатий, і князь наказав, щоб на тому місці, де лось зустрів князівну, почали будувати місто. Назвали його Рогатином.

Так розповідає легенда. А чи так було насправді?

Об'єднайтеся в групи. Проведіть дослідження: з'ясуйте походження назви вашого міста або села. Результати роботи оформте у вигляді альбому.

СВІТЯЗЬ

Світязь... Світязьке озеро, що у Волинській області. Цю назву деякі вчені пов'язують зі словами *білий*, *світлий*, а можливо, воно має корінь *світ-* і старовинний суфікс *-язь* (як у слові *колодязь*).

Неподалік від Світязю виблискують на сонці менші плеса: Турське озеро (ось де водилися літописні тури!) і зовсім невеличкі озерця.

* * *

Я хочу на озеро Світязь,
в туман таємничих лісів.
Воно мені виникло звідкись,
у нього стосот голосів.
Воно мені світить і світить,
таке воно в світі одне.
— Я Світязь, я Світязь, я Світязь!
Невже ти не чуєш мене?!

Ліна Костенко

Разом з дорослими з'ясуй походження назви озера Синевир, що на Закарпатті. Воно не менш відоме, ніж Світязь. Місцеві жителі називають його ще Морським Оком.

ЩО В УКРАЇНІ НАЙ-НАЙ?

Найвища гора України — Говерла в Українських Карпатах. Її висота 2061 м над рівнем моря.

Найбільше море, що омиває Україну, — Чорне. У Чорне море впадають річки Дунай, Дніпро, Дністер, Південний Буг.

Найбільшою річкою є Дніпро. Із загальної його довжини 2201 км на Україну припадає 981 кілометр.

Найбільшим озером є Ялпуг в Одеській області.

Найстаріше дерево в Україні росте в Рівненській області. Це 1300-річний дуб.

Найвище дерево — модрина заввишки 54 м, росте в місті Рахові.

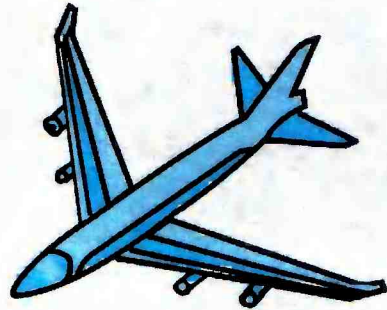
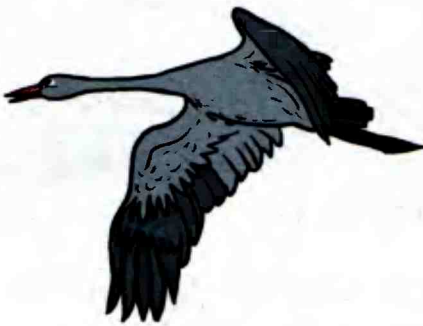

Найбільшим звіром є зубр, численні стада якого водяться на Волині й у Карпатах. Маса зубра може перевищувати одну тонну.

Найвищим птахом є журавель сірий. Він сягає заввишки 120 сантиметрів.

Найвища архітектурна споруда в Україні — телевізійна вежа в Києві. Її висота 385 метрів. Деяко нижчі вежі у Вінниці — 354 м та Харкові — 242,5 метра.

Найбільший літак — «Мрія» (Ан-225).

Цей список ви можете продовжити. Колекціонувати рекорди — дуже цікаве заняття.

З допомогою батьків дізнайся, хто в Україні найсильніший штангіст; хто є чемпіоном з гімнастики, фігурного катання тощо. У класі позмагайтеся, хто назве більше відомих імен.

Чи знаєш ти?

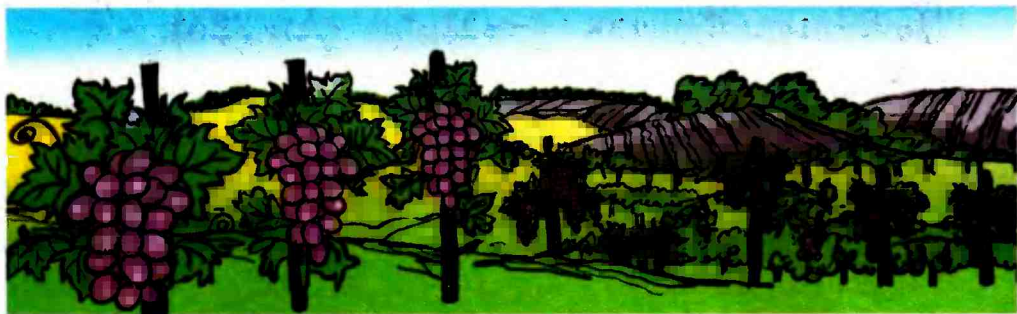
Протяжність найдовшого тролейбусного маршруту у світі становить 86 кілометрів. А проходить він у Криму між Сімферополем і Ялтою.

ПРИРОДНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

Історично й географічно склалося так, що в Україні багатий рослинний світ, родючі землі. Усе це сприяє розвитку різних напрямів господарства.

В Україні вирощують зернові, картоплю, цукрові буряки, соняшник, кормові культури. На півдні, у Криму, вирощують виноград.

У різних областях України розвиваються *скотарство, свинарство, вівчарство*.

Найцінніше багатство української землі — *корисні копалини*. Поклади *кам'яного вугілля* зосереджені в Донбасі, а також у Львівській і Волинській областях. *Залізну руду* видобувають у Криворіжжі.

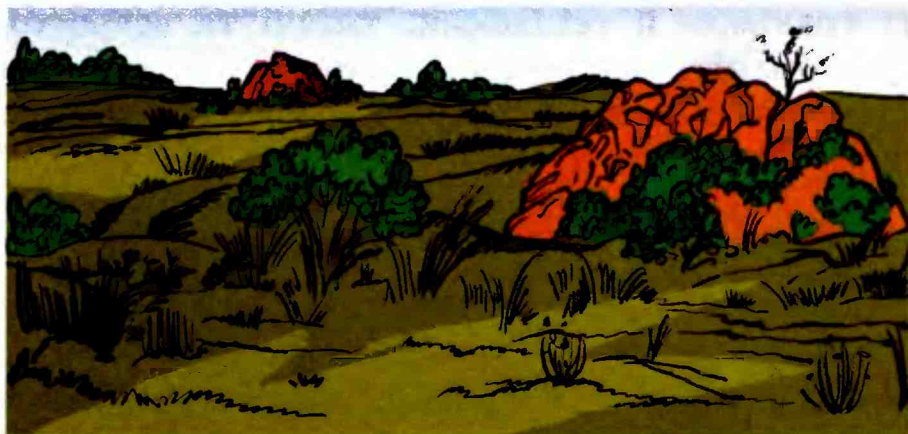
Крім кам'яного вугілля, на території нашої держави, зокрема в Кіровоградській, Черкаській, Житомирській, Івано-Франківській і Закарпатській областях, видобувають *буре вугілля*.

В Україні відкрито понад 200 невеликих родовищ *нафти та газу*.

На території країни є також родовища *будівельного й декоративного каменю* — граніту, лабрадориту, мармуру, кварцу. Чимало їх на Житомирщині, Київщині та в західних областях.

Україна здавна славиться покладами *солі*. Найбільше їх виявлено в Донбасі, поблизу Артемівська, та в Криму, біля солоних озер Сиваша. Добувають сіль і в Солотвинських копальнях на Закарпатті. Багата Україна також на *торф*, великі запаси якого є на Поліссі.

Розглянь карту в кінці підручника. Розкажи, що видобувають, виготовляють, вирощують люди твого краю.

Чи знаєш ти?

Вінницьку область називають «Україною в мініатюрі». Тут можна знайти всі культури, які вирощують в інших областях нашої країни, як-от: цукрові буряки, зернові, картоплю, льон, соняшник та багато іншого.

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ У ДЕЯКИХ МІСТАХ УКРАЇНИ

Великий промисловий центр України — Харків. На його заводах випускають відомі у всьому світі трактори й тепловози, тягачі та всюдиходи, найрізноманітніші верстати, гірниче устаткування й електроприлади. У місті виробляють тканини, взуття, одяг і харчі.

З конвеєрів автобусного заводу у Львові сходять чудові автобуси, які можна побачити на всіх автошляхах нашої країни.

У місті працює і славетна кондитерська фабрика «Світоч». Чому славетна? Ще від початку 20 століття швейцарське місто Берн і галицьке — Львів заслужено пишалися званням «шоколадних столиць» Європи. Львівські кондитери і сьогодні дбайливо бережуть і примножують вікові традиції.

На підприємствах міста **Луцька** виробляють лляні й шовкові тканини, картон, шкіру й електроапаратуру.

Чи знаєш ти?

У місті **Рожищі**, що на Волині, є завод, де виготовляють тверді сири. Близько десяти видів сирів цього заводу здобули золоті та срібні медалі на міжнародних виставках. Один із сортів сиру був визнаний найкращим у Європі.

Обміняйся враженнями щодо прочитаного зі своїми однокласниками. Що нового ти дізнався?

Об'єднайтеся в групи. Нехай кожна група здійснить пошук: довідається про історію, традиції, здобутки одного з успішних господарств у місцевості, де ви живете. Матеріали пошуків, а також плакати, малюнки, світлини на цю тему оформте як невелику виставку. Добре було б запросити до школи представника цього господарства і принести зразки продукції.

СЛАВЕТНІ УКРАЇНЦІ

Багата на славетні імена та події українська історія. Нашими національними символами є прадавні першокнязі київські та їхні нащадки: **Аскольд і Дір, княгиня Ольга, князі Святослав, Володимир Великий, Ярослав Мудрий**. У всьому світі й дотепер шанують прадавніх митців: славно-го співця **Бояна**, літописця **Нестора**.

В історії нашого народу назавжди залишилася слава про видатних козацьких гетьманів, кошових і полководців: Дмитра Вишневецького, Самійла Кішку, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького.

Пам'ятник
Ярославу Мудрому

Пам'ятник
Богдану Хмельницькому

Тлумачний словничок

Гетьман — найвищий військовий чин, командувач збройних сил.

Кошовий — отаман козаків на Запорізькій Січі.

Полковóдець — воєначальник, який керує великими військовими з'єднаннями.

* * *

Українських учених сьогодні знає весь світ.

Гордістю України є сучасні літаки «Антей», «Руслан», «Мрія». Їх розробило конструкторське бюро Олега Антонова. Це від його імені українські

літаки називаються «Анами»: і маленький трудівник Ан-2, і велетень Ан-22 — «Антей», і багато інших.

В Україні шанують пам'ять Євгена Патона. У Києві його ім'ям названо міст через Дніпро. Цей міст уперше у світі збудований методом електрозварювання, що стало можливим завдяки винаходам видатного вченого.

Син Євгена Патона — Борис Патон — також прославив нашу країну. Його наукові дослідження заклали основи космічного зварювання. Ось які славетні академіки, батько і син.

Українські вчені сягають небесних висот, освоюють космос. Але не забувають і про вразливе людське серце, таке незахищене від болю і тривоги. Багатьом людям врятовано життя в інституті, який створив у Києві академік Микола Амосов. Тут проводять найскладніші операції на серці.

* * *

Україна по праву пишається і своїми діячами культури.

Діяльність засновника української класичної музики **Миколи Лисенка** відіграла важливу роль у розвитку українського музичного фольклору.

Композитор збирав і обробляв народні пісні, організовував хори, з якими виступав у містах і селах України, створював музичні школи. Перлиною його оперної спадщини є народна музична драма «Тарас Бульба».

Микола Лисенко написав дитячі опери «Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима і весна».

У Києві споруджено пам'ятник композитору і є музей його імені.

Окрасою образотворчого мистецтва України є твори **Тетяни Яблонської**. Особливо хвилюють душу картини, у яких художниця оспівує матір і дитину («У парку», «Весна», «Ранок» та інші).

Тетяні Яблонській, єдиній серед художників-живописців, присвоєно звання Героя України.

Тлумачний словничок

Засно́вник — той, хто заснував що-небудь, поклав початок чомусь.

1. Хто зі славетних людей народився у твоєму місті або селі?
2. Хто з видатних або широковідомих людей учився у твоїй школі?

ПЕРЕМОЖЕЦЬ СЕРЕД ГЕНІЇВ

Христина Ганзюк, учениця технологічного ліцею міста Хмельницького, здобула бронзу на Олімпіаді геніїв, яка проходила в одному з наукових центрів штату Нью-Йорк у США.

Христина єдина із 700 учасників представляла Україну на Олімпіаді. Її робота — це дослідження на тему «Роль природних мінеральних сорбентів у процесах очищення води і в повсякденному використанні».

У планах Христини — стати науковцем.

Тлумачний словничок

Сорбе́нт — тверда або рідка речовина, що використовується для очищення рідин.

УКРАЇНЕЦЬ — ЧЕМПІОН СВИТУ

Маленького Дениса привели до басейну в шість років. Тоді він плавати не вмів і води страшенно боявся. Графік тренувань був виснажливим. П'ять годин щодня, крім неділі, хлопчик проводив у басейні.

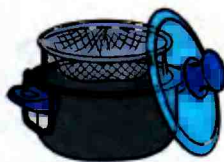
За 25 років у спорті Денис Силантьєв установив 37 рекордів України, чотири рази завойовував Кубок світу.

Наразі спортсмен передає свій досвід школярам. У клубах дитячого плавання він безкоштовно навчає дітей триматися на воді.

ВЕЛИКІ ВІНАХІДНИКИ

З винаходами українця Миколи Бенардоса ми маємо справу дуже часто.

Саме йому людство завдячує появою кондиціонера, фритюрниці, каструлі-скороварки та навіть пральної машини. Але найвагомішим його винаходом є електричне зварювання.

Народився Микола Бенардос на Херсонщині. Змалку його пристрастю була техніка. Хлопця тягнуло до залізьяк і креслень.

У 20 років він їде до Києва і вступає в медичний інститут. У медицині теж виявився талант Миколи у винахідництві. Ця людина подарувала світові першу стоматологічну пломбу і назвала її «срібний гудзик».

***

У далекому 1900 році маленькому киянину зі звичайним іменем Ігор приснився дивовижний сон. Нібито він перебуває на борту величезного літака. Коли прокинувся, ще довго відчував політ.

Скільком хлопчикам сняться подібні сни... Однак 11-річний Ігор Сікорський не сумнівався, що його сон здійсниться.

Через 8 років він вступив до Київського політехнічного інституту, де вчився і пробував себе як винахідник вертольотів.

Вертольоти Ігоря Сікорського використовуються і сьогодні. Вони виявилися надзвичайно корисними як для військових, так і для рятувальних служб.

Перевага цих машин полягає в тому, що вони можуть зависати, вертикально злітати та приземлятися на обмеженій території. За це їх називають небесними всюдиходами.

Як ти вважаєш, чому розповіді про цих винахідників, митців, чемпіонів уміщено в розділі «Славетні українці»?

Заведіть альбом «Славетні українці». Сюди будете вклеювати фотопортрети відомих українців. Можна написати про них невеличкі розповіді, обговорити цікаві історії з їхнього життя.

ПРАВИЛА ЖИТТЯ В СУСПІЛЬСТВІ

ВЕЛИКИЙ ДІМ — ДЕРЖАВА, ЛАД У НЬОМУ — ЗАКОН

Тепер уявімо великий-превеликий дім — на цілу країну. Родину також велику-превелику — увесь народ. Якщо навіть невелика родина без ладу жити не може, то народ тим більше.

Щоб навести в домі лад, треба передусім мати... дім! Народ не господар на своїй землі, якщо не має своєї держави. Держава — це і є дім для народу.

У своїй державі народ-господар запроваджує свій лад. Насамперед він бере до уваги найкращі, випробувані віками звичаї та заповіді предків.

Пильно придивляється також до всього, що допомагає іншим народам добрий дім мати і гарне життя будувати. Може, й для його добра треба запровадити щось нове, чого раніше у звичаях не було.

1. Як ти розумієш вислів: «Держава — це дім для народу»? 2. Продовж речення: «Я не знав, що Україна розмірами більша за такі держави...»

Народна мудрість

- Що країна, то родина. Що край — то звичай.
- Де згода панує, там і горе танцює.
- У товаристві лад — усяк тому рад.

ЗАКОН — НАЙГОЛОВНІШИЙ

Чи ти багатий, чи бідний, простий трудівник чи урядовець, відомий чемпіон, генерал чи кухар — дотримуйся закону. Про це йдеться в найголовнішому документі нашої держави — Конституції України.

Держава дбає про те, щоб забезпечити гідне життя всім своїм громадянам. Із цією метою гарантує права, які захищають інтереси кожного, як-от: здобувати освіту, працювати і відпочивати, піклуватися про своє здоров'я, жити в безпеці тощо.

Обов'язок кожного — не тільки знати свої права і користуватися ними, але й сумлінно дотримуватися правил і законів суспільства, щоб не порушити права інших людей.

Та хіба може кожна людина, а тим більше малоосвічена, обтяжена своїми справами й турботами, знати всі закони? Скажемо відверто: не може. Як же бути? Питання складне і водночас просте.

Ми вже не раз обговорювали, що таке добро і зло. Зовсім не важко запам'ятати десять заповідей Божих, серед яких є такі: «шануй батька свого і матір свою», «не вбивай», «не кради», «не свідчи ложно». Достатньо дотримуватися цих заповідей, щоб не стати на стежку злочину.

Однак у житті часом виникають ситуації, коли людині треба знати певний закон, щоб не занепасти себе і не заподіяти шкоди іншим. У такому разі треба неодмінно порадитися зі знавцями законів — адвокатом та юристом. І тільки все добре з'ясувавши, можна буде прийняти виважене рішення, захистити свої інтереси і права.

За Миколою Ілляшем

Пам'ятай! Не чини і не бажай іншому того, чого не бажаєш собі.

Тлумачний словничок

Зако́н — правила, обов'язкові для всіх громадян країни.

Конститу́ція — основний закон держави, що визначає її устрій, права й обов'язки громадян.

Урядовець — представник уряду.

Кажуть, що право одного закінчується там, де починається право іншого. Як ти це розумієш?

Розподіліть подані поняття на дві групи: права та обов'язки. Поясніть свій вибір.

Навчатися; відпочивати, розважатися; допомагати батькам; піклуватися про здоров'я; повноцінно харчуватися; поважати батьків; висловлювати власні думки; шанувати Батьківщину.

* * *

Діти йшли після уроків і весело сміялися. Дмитрик показував усім, який він сильний і сміливий: перестрибнув через паркан, перекинув урну для сміття.

Біля магазину стояв чийсь велосипед. Дмитрик сів на нього і з чудернацькими вигуками став кружляти навколо клумби. Він то не тримав керма, то закидав ноги на перекладину. Усі захоплено спостерігали, та раптом колесо заскреготало на бордюрі клумби і зігнулося. Дмитрик упав разом з поламаним велосипедом...

1. Обговоріть цю ситуацію.
2. Придумайте кінцівку оповідання. Дайте йому назву.

Тлумачний словничок

Правопорушення — порушення прав людини; поведінка, наслідки якої шкодять іншим.

* * *

Двоє хлопчиків зайшли до супермаркету. Пакети з цукерками лежали просто на полицях. Продавців поблизу не було. Хлопчики взяли по пакету...

* * *

Дівчатка вирішили втекти з дому, бо батьки сварять за погані оцінки, не купують модного одягу...

Обговоріть подані ситуації. Дайте відповідь на запитання: кому зашкодять наслідки такої поведінки дітей?

Запам'ятай! Ніхто не має права заподіювати шкоду іншій людині. Ніхто не має права брати чуже, псувати його, знущатися з іншої людини. Якщо людина порушує закон, то відповідатиме за це.

УМІЙ ВІДМОВЛЯТИ

Буває, що приятелі або сторонні люди підбурюють тебе до чогось: наприклад, закурити цигарку або привласнити чуже... Ти маєш зробити вибір: сказати «так», бо ця справа приваблює тебе; сказати «ні», бо переконаний, що це зашкодить тобі і твоїм рідним.

У багатьох випадках ти погоджуєшся, тому що не хочеш втратити авторитет або приятелів.

Що треба робити, аби навчитися говорити «ні», не втрачаючи знайомих, друзів і самоповаги?

По-перше, зрозумій, що ти маєш право сказати «ні», не пояснюючи при цьому причини відмови.

По-друге, якщо відчуваєш, що такі дії можуть тобі зашкодити, скажи подумки: «Ні, я цього не зроблю». Приймай рішення і будь готовий відмовитись.

По-третє, коли вирішиш, скажи голосно: «Ні, дякую, я цього не зроблю».

Ти можеш піти або змінити тему розмови. Це не складно. Спробуй — і ти відчуєш, що маєш характер.

Виберіть, від чого варто відмовитись, якщо запропонують. Поясніть свій вибір.

Випалити цигарку; украсти в когось якусь річ; погратись; прийти на день народження; посторожити, поки інші залізуть у чужий сад; галасувати під вікнами; прочитати чужі листи, повідомлення; повернути загублену річ.

Оформте плакат «Я відмовлюсь, якщо...», на якому кожен із вас може записати якусь ситуацію. Після заповнення плаката обговоріть запропоновані ситуації.

ЧОМУ НЕ МОЖНА ПІДГЛЯДАТИ

У Конституції України записано: кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції.

Коли хтось відбирає в когось гроші, привласнює чужі речі, сідає за кермо чужого авто, «щоб покататися», усім ясно — це крадіжка, злочин.

Злодій зазіхає на чужу власність. Але ж і наші власні думки, почуття, маленькі й великі події

нашого життя — також наша власність. *Власний і власність* — слова спільнокореневі.

Той, хто підслуховує, підглядає, розповідає про чужі таємниці, порушує одне з основних прав людини — право вибору.

Кожен сам обирає собі друзів, сам вирішує, хто заслуговує на довіру, з ким ділитися своїми думками й почуттями.

Тлумачний словничок

Кореспонденція — листи, поштові відправлення; листування між окремими особами або установами.

Поміркуй, чому не можна читати чужих листів, підслуховувати приватні розмови, розповідати про чужі таємниці.

НІХТО НЕ МАЄ ПРАВА ОБРАЖАТИ ЛЮДИНУ

Якось увечері прогулювався Маленький Чоловічок у сквері зі своїм собакою. Собака весело крутився по кущах. А Маленький Чоловічок радів теплому вечору. І раптом він побачив, як через сквер біжить хлопчик, а за ним здоровенний дядько з палицею.

— Зупиніться! — крикнув Маленький Чоловічок до здорованя. Але той і не глянув у його бік. Тоді Маленький Чоловічок, не роздумуючи, кинувся йому під ноги — і той, великий, перекинувшись, полетів на землю...

— А це ще хто такий? — закричав він страшним голосом. — Та знаєш ти, що я з тобою зроблю?

Але Маленький Чоловічок не злякався.

— А чи знаєш ти, — грізно спитав він, — що написано в Декларації прав людини? Ніхто не має права ображати іншу людину, принижувати її і жорстоко поводитися з нею.

— У якій ще такій ДИКОРАЦІЇ? — розгнівався дядько. — Цей негідник розбив м'ячем моє вікно, і я маю повне право розправитися з ним!

— Ви можете вимагати через суд, щоб його батьків примусили вставити нове скло, — уперто сказав Маленький Чоловічок. — Але ви не маєте права вдарити людину!

— А ось зараз побачимо, маю чи не маю!

Дядько замахнувся, щоб ударити... Але тут з-за кущів вискочив маленький собачка і гавкнув так, що той кинув палицю і заточився.

— Звідки я знав? — пробурмотів він. — Може, я цієї вашої ДУКЛАРАЦІЇ чи як там її... і в очі не бачив. Може, я взагалі неграмотний.

— Мій песик, — спокійно сказав Маленький Чоловічок, — теж не читав Декларації. Однак кинувся захищати мене, тому що знає: ніхто не має права кривдити людину...

За Андрієм Усачовим

Тлумачний словничок

Декларація — документ, у якому викладено важливі правила, обов'язкові для всіх людей.

1. Поясни, що таке Декларація прав людини.
2. Придумай кінцівку оповідання.

ПРО ПРАВА ДИТИНИ

Понад 50 років тому Організацією Об'єднаних Націй була прийнята Декларація прав дитини.

У ній перелічено умови, за яких усі діти Землі будуть щасливі.

Усі діти мають право на повноцінне харчування.

Усі діти мають право на освіту.

Усі діти мають право на відпочинок і дозвілля.

Усі діти мають право на любов і піклування.

Особлива турбота дітям-інвалідам.

Усі діти мають право на медичну допомогу.

Жодна дитина
не повинна бути
скривджена і зневажена.

Жодна дитина не повинна
бути жертвою насильства
або війни.

* * *

Про свої права учениця третього класу Ганна К.
з Житомирської області написала так:

«Я хочу жити, я маю право. Я маю право на
права. Я маю право на журнал, газету, комікс
і книжки. Я маю право жити в добрі. Я хочу їз-
дити в табори. Я маю право. Я — дитина. А ще
я хочу бути здоровою. Я маю право на житло, бать-
ків, освіту і на друзів!»

Чи збігається думка дівчинки з правами, закріпленими
в Декларації прав дитини?

БУДЬ-ЯКИЙ ВЧИНОК ЗАВЖДИ МАЄ НАСЛІДКИ

Інколи дрібне хуліганство ти помилково вважа-
єш подвигом. Заради забавки дуже просто викрасти
щось із кіоску, вибити шибку у вікні, розписати
ліфт, надути жабу так, щоб вона луснула... І ти
тішишся з цього, удаєш із себе героя, а насправді
ти вже злодій, хуліган, порушник.

У казці «Золотий ключик» хуліган Дуремар розбив шибку в майстерні тата Карло. Це небезпечна дія — хуліганство. Тато Карло змушений витратити свої власні гроші, яких у нього і так немає, на те, щоб установити нову шибку, — наслідок.

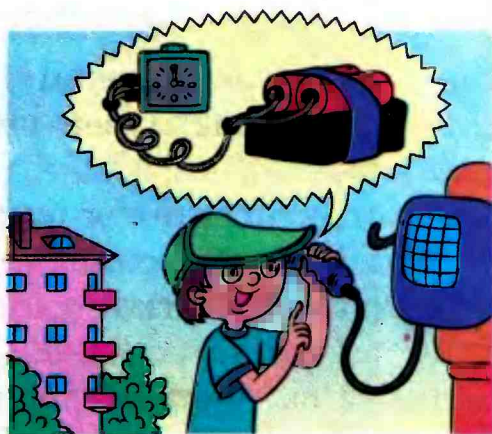
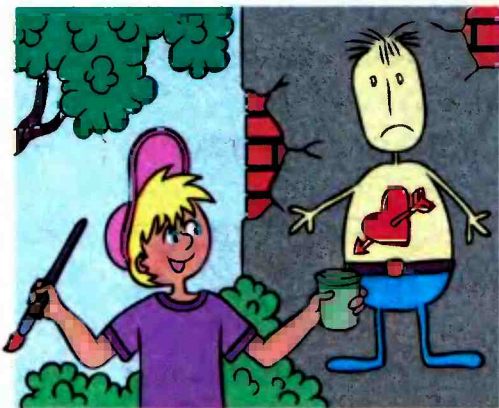
Кіт Базіліо та лисиця Аліса обдурили Буратіно, порадивши закопати золоті на полі чудес. Мовляв, якщо закопати їх і промовити певні слова, наступного дня на тому місці виросте дерево з грішми. Але нічого не виросло. Таким чином, злочинці обікрали бідолашного Буратіно, присвоїли чуже, вчинили крадіжку. Це — злочин.

Крадіжка, підробка документів, жорстоке поводження з тваринами, застосовування комп'ютерних вірусів, зумисне пошкодження чужих речей (велосипеда, машини тощо), майна, що належить громаді (ліфта, стіни в житловому будинку тощо), неправдиве повідомлення про мінування школи, пошкодження шляхів сполучення — це злочини.

За Галиною Полійчук

Пам'ятай! За всі зlodіяння треба відповідати. Покарання — це плата за них.

Тлумачний словничок

Покара́ння — передбачений законом засіб впливу на людину, яка скоїла злочин.

Об'єднайтеся в пари. Обговоріть, що може трапитись, якщо:

- залізити в чужу машину;
- кинути камінь у вікно трамвая або поїзда;
- спалити кнопку виклику в ліфті;
- приклеїти жувальну гумку на стілець;
- стояти на варті, поки інші крадуть диски з кіоску;
- кинути петарду під ноги перехожому.

Народна мудрість

- Посієш вчинок — пожнеш звичку, посієш звичку — пожнеш характер, посієш характер — пожнеш долю.

МУЗЕЙ ШКОДИ

Є музеї історичні, техніки чи моди...
А у нас музей незвичний —
бешкетів і шкоди.

Експозиція чудова
Й дуже розмаїта:
Ось рогатка, хлопчик Вова
І вікно розбите.
Ось, наприклад, палітурка маленької
книжки,

Ось комп'ютер, киця Мурка
І... нещасна мишка.

Ось бабусі окуляри
Без одної дужки:

Від'єднав онук-школярник
Дужку самотужки.

Ось розтрощена на друзки
Люстра, ось і Вася,
Що на ній, мов на мотузці,
Цілий день гойдався.

Розмальованих портретів
Цілі галереї

Неодмінно ви знайдете
В нашому музеї...

Не обходьте, не минайте
В будь-яку погоду!
Завітайте, завітайте
До музею шкоди!

Сашко Дерманський

Обговоріть, які речі можна запропонувати для такого музею.

ПУСТОЩІ ЧИ ПРАВОПОРУШЕННЯ?

Учора ввечері я вирішив піти в цирк. Надів капелюха, взяв парасольку і рушив по квитки. Але на віконечку каси висіла табличка «Вистави не буде».

— Пробачте, — запитав я вусатого касира, — чи не можете ви сказати мені, чому сьогодні не буде вистави?

— Ох-ох, — зітхнув касир, — коли вже ви так просите, я вам розповім, що сталося...

— Сьогодні вранці, — почав касир, — ішов по вулиці хлопчик і їв яблука. Він їв яблука й кидав на асфальт недогризки.

— До чого ж тут цирк? — запитав я здивовано.

— А до того, — вів далі касир, — що на недогризку посковзнулася бабуся і розлила сметану.

— Ай-яй-яй, — засмутивсь я, — це була бабуся дресирувальника, дресирувальник розхвилювався, й виставу відмінили?!

— Ні, — сказав касир, — це була бабуся лікаря. Але справа в тому, що на сметані, яку розлила бабуся, посковзнувся маляр і розхлюпав олійну фарбу.

— Зрозуміло, — кивнув я головою, — фарбою мали фарбувати циркові гойдалки, і тому виставу відмінили?

— Та що ви, — заперечив касир, — це була фарба для огорожі, а не для гойдалок. І на цій фарбі посковзнулася, якщо можна так сказати, вантажна машина. Машина зламала електричного стовпа, і через це в усьому місті аж на півгодини погасло світло.

— Тепер зрозуміло, — сказав я, — оскільки в усьому місті аж півгодини не було світла, директор цирку не встиг випрасувати свого костюма, і тому відмінили виставу.

— Знову ви не те говорите, — сумно посміхнувся касир, — виставу відмінили тому, що, скориставшись темрявою, із цирку втекли африканські леви.

— Ви жартуєте, — вражено сказав я касиру. — Невже все це могло статися через звичайний недогризок? Ви жартуєте, — повторив я і...

побачив невеликого двометрового жовтого африканського лева, який повільно наближався до мене. З от-такеними зубами! Я в одну мить опинився на вулиці й кинувся навтіки.

А коли прибіг додому, то одразу ж узяв зошита і записав туди такі правила:

1. Найкраща вулиця — чиста вулиця. Краса вашого міста чи села залежить від вас.
2. У чистому та охайному місті мешканці, звичайно, повинні бути чемні й делікатні: на вулиці вони ходять по тротуару, не штовхаються, поступаються дорогою старшим.

З журналу «Барвінок»

Розподіліть вчинки на дві групи: пустощі та правопорушення. Поясніть свій вибір. Обговоріть, якими можуть бути наслідки цих вчинків.

Розмальовування стін у під'їзді; повідомлення по телефону про нібито закладену бомбу; викрадення з кіоску музичного диска; підпалювання кнопок дзвінків у будинку.

ЛЮДИНА І СВІТ

УКРАЇНА НА КАРТІ СВІТУ

Україна — держава на південному сході Європи. За територією — 603,7 тис. км² — її можна порівняти із Францією.

Із заходу на схід Україна простягається на 1316 км, а з півночі на південь — на 839 км. На заході вона межує з Румунією, Молдовою, Угорщиною, Словаччиною та Польщею, на півночі — з Білоруссю, на півночі й сході — з Росією.

Серед країн Європи (якщо не брати до уваги європейську частину Російської Федерації) наша країна має найбільшу територію. А за чисельністю населення вона посідає п'яте місце в Європі після Німеччини, Італії, Великої Британії, Франції, зовсім не на багато відстаючи від них.

Чи знаєш ти?

Україна — найбільша з європейських країн, територія якої повністю лежить у межах однієї частини світу. Друге місце за величиною посідає Франція, третє — Іспанія.

1. Досліди, які столиці і міста в держав — наших сусідів.
2. Сплануй маршрут своїх майбутніх подорожей.

Москва

Краків

ЛЕГЕНДА ПРО КИЇВ

Жили колись три брати — Кий, Щек і Хорив. Була в них красуня-сестра Либідь.

Місцем поселення свого обрали вони вкриті дрімучими лісами гори на березі могутньої річки. На великій горі побудували місто, якому дали ім'я на честь старшого брата, — Київ. Дві інші гори, на яких поселилися молодші брати, називалися Хоревия і Щекавица, а одну з річок вони назвали Либідь.

Відтоді минуло багато часу...

І сьогодні Київ зачаровує людей красою золотoverхих храмів, архітектурою будинків і мостів. На превеликий жаль, багато пам'яток старовини не

збереглися до наших днів. Такі колись прекрасні річки, як Либідь, Почайна, Дарниця, уже давно не милують людей своєю красою або й зовсім зникли...

Найкрасивіша вулиця Києва — Хрещатик. Широкий, просторий, із зеленими алеями каштанів. Це центральна вулиця Києва.

Чи знаєш ти?

Там, де простягнувся Хрещатик, у давнину був глибокий яр, посередині якого протікав струмок, а навколо шумів густий ліс. Яр цей називався Хрещатим. Від нього і пішла назва вулиці.

1. Як називається центральна вулиця у твоєму місті або селі? Розкажи, що ти знаєш про історію її назви.
2. Яку назву має вулиця (куток), де ти живеш?

* * *

Зустрілися два незнайомі хлопчики та й розговорилися:

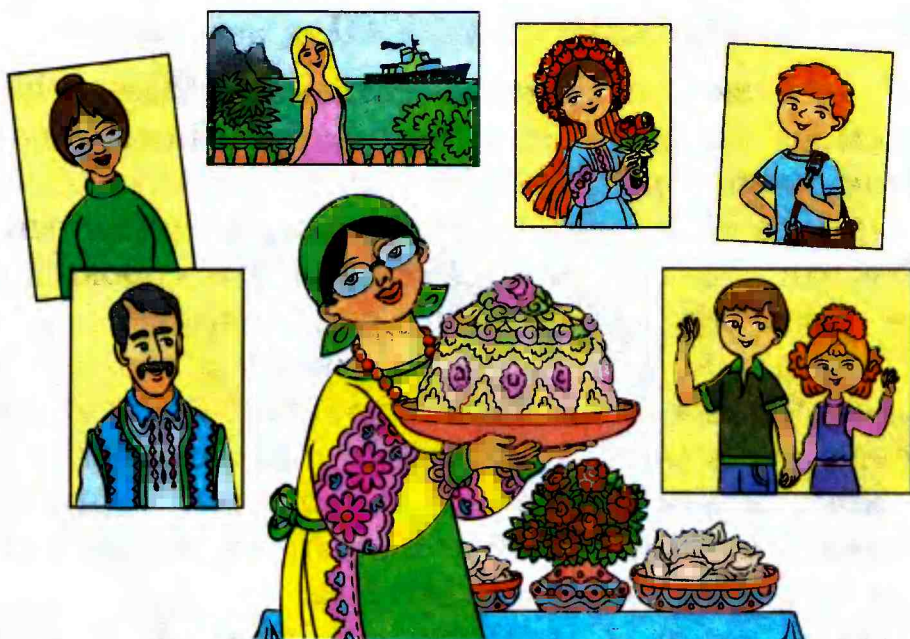
— Ти звідки?

— Я з країни, де верхів'я річки Дніпро, де є Біловезька пуща. Там водяться зубри.

— А я живу там, де гори Карпати, озеро Світязь і Дніпро тече аж до Чорного моря.

1. Згадайся, звідки ці хлопчики.
2. Що ти можеш розповісти про свою Батьківщину?

* * *

До бабусі Зіни
З'їхалась родина:
Брат з Карпат,
Сестра з Остра,
Дочка з Криму,
Внучка з Луцька,
Внук з Прилук,
А ми з Вінниці.
Баба Зіна — іменинниця.

Ігор Січовик

1. Розкажи, хто й звідки може приїхати до твоєї родини в гості. Куди ти можеш поїхати в гості? **2.** Що ти подаруєш із того, що є тільки у твоєму рідному краї?

МИ ВСІ РІЗНІ

У всіх землян чимало спільного. Але й від-
різняємося ми одне від одного багато чим: мовою,
зростом, кольором шкіри, формою голови та облич-
чя, будовою тіла, одягом, звичаями, віруваннями...

Усі ми — люди, усі ми подібні між собою. І це
дуже добре! Ми можемо порозумітися.

Усі ми різні. І цим одне одному дуже цікаві.

Яке можна вибрати слово, щоб ним одним
описати весь світ? Це слово — різноманітність.
У глибинах космосу сяють дивовижні зорі: білі
карлики і червоні гіганти, золоті, схожі на наше
Сонце, і сліпучі блакитні велетні.

Птахи — це і малесенький колібрі, й веле-
тенський кондор, сірий дзвінкоголосий соловейко
і пишний павич.

А звірі? Яких тільки немає! І рідні, звичайні для
нас коти й лисиці, миші й олені, і ніби іграшкові,
зшиті з різних клаптиків панди, довгошиї жирафи
та чудернацькі качконоси.

А світ рослин? Сумуватиме ліс узимку без зелені
ялинок і сосон, навесні — без білого цвіту диких
грушок, калини або глоду, восени — без червоного
й золотого листя кленів та берізок.

Ви, діти, уже знаєте з уроків природознавства,
що все в живій природі пов'язане між собою, і коли
випадає із цього ланцюга хоч одна ланка, стражда-
ють усі. Так само й у світі людей. Кожний народ —
ніби дерево в лісі людства.

Ми всі пов'язані одне з одним. Ми всі прагнемо миру, добра, дружби.

Обговоріть, що спільного між усіма людьми на Землі і чим вони відрізняються одне від одного.

Виготовте плакат, на якому можна було б прочитати заклик народів один до одного.

ЩО НЕ КРАЙ, ТО ЗВИЧАЙ

Кожен народ має свої традиції. Треба їх знати й шанувати, навіть якщо вони часом здаються дивними і неважливими. Наприклад, в одного народу заведено, зайшовши до житла, знімати шапку, в іншого народу — навпаки — без шапки не можна. Здавалося б, що може статися, якщо зробити навпаки? А станеться недобре. Люди, до яких прийшов такий гість, дуже образяться: той, хто не шанує звичаю, — не поважає і господарів. Навіщо такий гість? Геть його!

В Україні багато звичаїв пов'язані зі святами. На Різдво гурти ходять колядувати від хати до хати, на свято Івана Купала плетуть вінки, на Трійцю прикрашають подвір'я і хату зеленим гіллям.

Спробуйте колекціонувати звичаї й традиції різних народів. Ось, наприклад, такі.

Улюбленим святом мешканців Індії є Новий рік — Холі. Святкується він наприкінці лютого або на початку березня. Тому має ще й інші назви — Свято весни, фестиваль фарб.

Цього дня барвистим стає все: будинки, авто, люди і тварини. Дорослі й малі посипають одне одного кольоровою пудрою, а потім ще й обливають підфарбованою водою. Веселий сміх, музика і танці наповнюють вулиці міст і селищ.

А от ваші японські ровесниці мають власне свято — День дівчат. Його відзначають 3 березня.

З цієї нагоди дівчинці дарують ляльок. Вона грається ними три дні, а потім ховає іграшки до

наступного року. Такий набір ляльок часто передається у спадок від бабусі до онучки.

Японським хлопчикам 5 травня на їхнє свято теж дарують ляльок. Але це вже фігурки воїнів разом із озброєнням.

Тлумачний словничок

Звічай — загальноприйнятий порядок, правила у громадському житті й побуті якого-небудь народу.

Традіція — норми поведінки, звичаї, погляди, які передаються з покоління в покоління.

Чи знаєш ти?

Індійський танець — то ціла наука. Кожен рух голови, шиї, рук, тіла має своє значення. Така танцювальна абетка налічує до 600 знаків. Лише рухів очима треба вивчити 26!

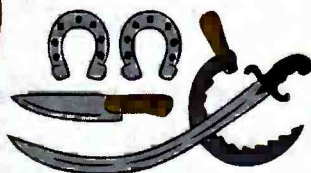
Принеси в клас світлини або малюнки виробів, які передаються у твоїй сім'ї від роду до роду. Розкажи, які традиції ви зберігаєте.

НАРОДНІ ПРОМИСЛИ УКРАЇНИ

Уміння в малярстві, вишиванні, різьбленні по дереву, виготовленні посуду та дитячих іграшок, розмальовуванні писанок, прикрашанні оселі — це все належить до досвіду, який передався в Україні від діда-прадіда.

Розглянь малюнки. Розкажи, що ти бачиш на них.

З допомогою батьків дізнайся, чим займалися народні майстри в давнину і чим вони займаються тепер.

Багато українських прізвищ утворені від назв професій. Наприклад: Гончаренко (гончар), Коваленко (коваль) тощо. А у вашому класі є прізвища учнів, утворені від назв професій? Дослідіть.

НАРОДНІ СВЯТА

Будь-яке свято — народне чи державне — присвячене якійсь визначній події. Тому потрібно знати, що воно означає, з чим або з ким пов'язане, які традиції втілює. І тоді буде цікаво відзначити це свято всім класом.

Вибери найближче народне свято і збери про нього інформацію. Ознайом з нею своїх однокласників.

Такий одяг, як на малюнку, носили наші прабаби та прадіди. Вони вдягали його на свята, весілля. Тепер такі костюми можна побачити в музеях, під час народних гулянь, коли виступають народні ансамблі пісні й танцю.

Обговоріть особливості костюма свого рідного краю.

ЯК ВІДЗНАЧАЮТЬ СВЯТВЕЧІР В УКРАЇНІ

Господиня пов'язалася хусткою, засукала рукава і заходилася готувати дванадцять святвечірніх страв: наставила узвар, варить горох, квасолу, смажить капусту, рибу, ліпить вареники, готує бараболю, гриби, кашу гречану з конопляним молоком, голубці з пшоном, коржі з маком та кутю з товченої пшениці. В усьому їй допомагають діти, а найбільше — старша дочка.

У цій багатій, але пісній вечері господиня представляє найголовніші плоди поля, городу і саду. Ніби дає звіт Новому рокові за добробут у минулому році.

У той час, як господиня поралася біля печі, господар напоїв худобу, підстелив чистою соломою та дав їй свіжого пахучого сіна. Потім він поодкидав сніг від хати, розчистив стежки й уважно оглянув своє господарство. Усе, що є в ньому, повинно зустріти урочисту хвилину Святвечора на своєму місці.

Ніщо не може бути в цей вечір поза домівкою, у чужих руках — позичене чи десь забуте.

Усі члени родини теж повинні бути вдома. «Не годиться, — кажуть люди, — десь заночувати в цю ніч, цілий рік блукатимеш по світу». Не дозволяється і сваритися в цей день! Навпаки, потрібно помиритися з ворогами, щоб у Новому році панувала злагода і в хаті, і поза хатою.

...Отак у турботах минає день. Сьогодні не снідають і обходяться без обіду.

Коли сонце хилиться до заходу, починається готування вівтаря з найважливішого домашнього знаряддя і снопа жита — «дідуха». Переступаючи поріг, господар скидає шапку і вітається з господинею, ніби вперше заходить до хати:

— Дай Боже здоров'я!

За Олексою Воропаєм

Тлумачний словничок

Узвар — солодкий відвар із сушених фруктів.

Кутя — каша з ячмінних або пшеничних зерен з медом та іншими приправами.

Узвар і кутя готуються як обрядові страви напередодні церковних свят — Різдва і Водохреща.

Розкажи, як у твоїй родині святкують Різдво.

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ

Крім народних свят, в Україні відзначають державні свята. Серед них найважливіші — День Незалежності України, День Перемоги, День матері.

Про кожне із цих свят ви можете дізнатись із книжок, розповідей, Інтернету і створити спільний альбом класу, там умістити свої твори та малюнки.

Для прикладу прочитайте твір вашого ровесника із Тернополя Дениса Г., присвячений Дню Перемоги.

Ми хочемо в мирі жити

Це відбувалося в часи Другої світової війни. Дорослі, солдати билися за життя своїх сімей. Це були страшні часи. Люди ледве виживали. Вони боролися за кожну годину, за кожну хвилину життя. Діти не знали, що таке солодкі цукерки або дорогі іграшки. У них не було часу мріяти про них — вони думали тільки за своє життя! Дуже хочеться, щоб ті страшні часи ніколи не повторилися.

НЕ ЗАСМІЧУЙ ЗЕМЛЮ

22 квітня відзначають День Землі.

Уже зараз відходи покривають 3 % території України. Людина за рік у середньому викидає 350 кг твердих відходів.

Якщо все сміття, що викидається жителями великого міста, рівномірно розсипати по його площі, то лише за кілька років місто повністю зникне під товстим шаром відходів.

Усе, що дає природа або ж зроблене з природних матеріалів, не завдає шкоди Землі. А от усі штучні речі, пластикові пляшки, упаковки, батарейки, лампочки не розкладаються та ще й виділяють отруйні речовини.

Розкажи, як ти охороняєш і примножуєш природу.

Народна мудрість

- Землею всі живемо.
- Земля — мати наша.
- Хто землі дає, тому й земля дає.

Чи знаєш ти?

У Великій Британії 19 квітня відзначають День підсніжника. Цього дня вся країна вкривається білосніжними квітами. Британці дуже люблять «молочну квітку» (так перекладається латинська назва цієї рослини) — висаджують на клумбах біля будинків. І ніхто підсніжники безжалісно не рве — милуються ними в лісах та парках.

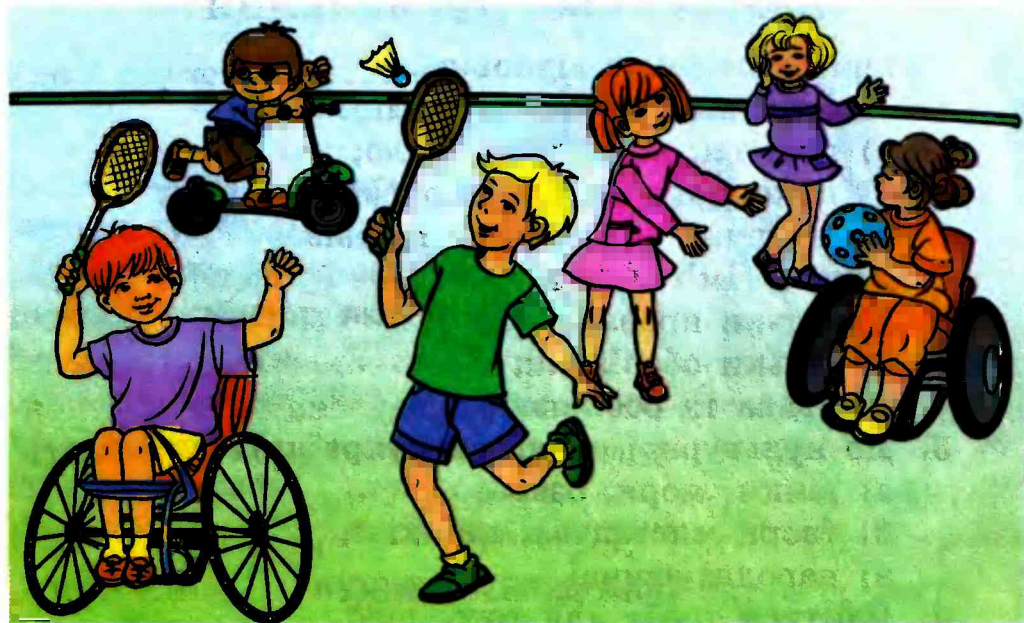
МІЖНАРОДНИЙ ДЕНЬ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ

1 червня остаточно закріпилося як Міжнародний день захисту дітей у листопаді 1949 року ухвалою Ради Міжнародної демократичної федерації жінок.

У цей день відбуваються різноманітні заходи, що привертають увагу до дитячих прав, а також благодійні акції, покликані підтримати дітей-сиріт, інвалідів, безпритульних.

Діти всього світу мають знати, що їхня доля й майбутнє турбують дорослих, серед яких не лише батьки, а й президенти.

Тлумачний словничок

А́кція — діяльність, що спрямована на досягнення якої-небудь мети.

Благоді́йна а́кція — добровільна безкорислива діяльність, спрямована на подання допомоги бідним, сиротам, інвалідам.

1. Розкажи, як відзначають Міжнародний день захисту дітей у місцевості, де ти живеш.
2. Що ти запропонував би для підтримки дітей-сиріт, інвалідів, безпритульних?

ПЕРЕВІР СВОЇ ДОСЯГНЕННЯ

I. Вибери правильну відповідь.

1. Людині для життя необхідні:
  - а) повітря, вода, їжа, тепло;
  - б) цукерки, лимонад, морозиво;
  - в) іграшки, комп'ютер, телевізор.
2. Діти в сім'ї мають:
  - а) тільки права;
  - б) тільки обов'язки;
  - в) права та обов'язки.
3. До культурної спадщини українців належать:
  - а) річки, моря, озера;
  - б) твори мистецтва, книжки;
  - в) народні звичаї.
4. Вчитися треба для того, щоб:
  - а) похвалили мама й тато;
  - б) бути успішним у житті;
  - в) виділятися серед інших.
5. Для людини найважливіше:
  - а) гарний одяг;
  - б) колір очей;
  - в) поведінка.
6. Права та обов'язки громадян записано:
  - а) у зошиті;
  - б) у Конституції;
  - в) у підручнику.

II. Дай повну відповідь.

1. Назви найбільші українські міста.
2. Назви пам'ятні місця в Києві.
3. Назви славетних українців.
4. Які в Україні країни-сусіди?
5. Які українські народні свята ти знаєш?

ЗМІСТ

Юний друже!.....	3
------------------	---

ЛЮДИНА

Людина — частина природи. Людина — частина суспільства.....	5
Школа вчить, як на світі жить	9
Держава освічених людей.....	15
Вчимося вчитися.....	22
Що таке людське «Я»	24
Яким бути?	26
Як досягти успіху	29
Хочеш бути щасливим, не будь лінивим	33

ЛЮДИНА СЕРЕД ЛЮДЕЙ

Сім'я. Родовідне дерево	35
Обов'язки в сім'ї.....	40
Жити по совісті	43
Сімейний календар	46
Школа	48
Основні правила школяра.....	50
Проект «Історія моєї школи»	55
Правила поведінки	56
Поводься з іншими так, як ти хотів би, щоб поводитись із тобою	57
Як треба вітатися	61
Як поводитись у громадських місцях	63
Людські чесноти	70
Людина має творити добро	77
Додержуй даного тобою слова	81
Намагайся не обманювати.....	85
Не можна брати чуже	90

ЛЮДИНА В СУСПІЛЬСТВІ

Суспільство	92
Україна — незалежна держава	93
Де ти живеш	96
Твоя країна — Україна	100
Історичні скарби України	101
Символи держави	104
Подорож картою України	108
Природні скарби України	114
Господарська діяльність у деяких містах України	116
Славетні українці	117
Правила життя в суспільстві	124
Ніхто не має права ображати людину	132
Про права дитини	134
Будь-який вчинок завжди має наслідки	135
Пустощі чи правопорушення?	139

ЛЮДИНА І СВІТ

Україна на карті світу	142
Ми всі різні	146
Що не край, то звичай	147
Народні промисли України	150
Народні свята	151
Пам'ятні дати	154
Перевір свої досягнення	158

літакобудування

суднобудування

тепловози

вантажівки

бурякозбиральні
комбайни

трактори

автобуси

легковики

мотоцикли

велосипеди

телевізори

холодильники

музичні
інструменти

парфуми

шини

взуття

добрива

тканини

одяг

меблі

олія

цукор

цукрові буряки

жито

картопля

Відкриваємо таємниці навколишнього світу!

Навчальний матеріал підручника зорієнтований:

- на засвоєння загальнолюдських, загальнокультурних і національних цінностей
- усвідомлення соціальних і морально-правових норм
- розвиток навичок взаємодії у сім'ї, колективі, суспільстві
- формування гуманної, соціально активної, творчої особистості

На базі підручника створено
навчально-методичний комплект
«Я у світі. 3 клас»

До комплекту входять:

- підручник
- робочий зошит
- посібник для вчителя

ВИДАВНИЧА
ГРУПА

ОСНОВА